

UDK 330 (497.5) "12"(091)
949.75 "12"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. VII. 1996.

Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u Gorskoj županiji

Mladen Ančić

Zavod za povijesne znanosti HAZU, Zadar

Na temelju fundacionalne isprave za cistercijski samostan u Topuskom iz 1211. autor pokušava rekonstruirati organizaciju vlastelinstva koje je prije predaje redovnicima pripadalo hrvatskim hercezima (*duces Sclavonie*). Nakon što je utvrdio relevantnost dokumenta za predmet razglabanja, autor rekonstruira teritorijalnu organizaciju i podjelu na "općine" vlastelinstva koje se, inače, posve poklapalo s ranosrednjovjekovnom županijom Gora. U tom kontekstu autor naglašava važnost "općine" i razlaže njezine sastavne elemente - utvrdu, naselja i ukupni prostor, promatrajući ih s motrišta dinamike povijesnoga gibanja. Preispitavši utjecaj intervencija ljudske ruke u povijesni pejzaž na području vlastelinstva, autor zaključuje kako je to područje na razmeđu XII. i XIII. st. već bilo predmetom intenzivne obradbe.

Razglabajući društvenu organizaciju vlastelinstva, autor posebno upozorava na važnost "općine" kao društvene zajednice i njezinu ulogu u gospodarskom životu. Posebnu pozornost autor posvećuje podjeli na "kmetove" (*servi*), opterećene tlakom i daćama u naravi, i sve ostale koji su spadali u kategoriju "slobodnih" (*jobagiones, castrenses, hospites, homines de foro*), obilježene plaćanjem kraljevskoga poreza, "marturine".

Kada je i kako feudalizirano hrvatsko ranosrednjovjekovno društvo danas je vrlo teško utvrditi, ali je svakako izvan razumne dvojbe da se radilo o dugotrajnome procesu, a ne o naglome prijelazu, za koji bi se onda moglo utvrditi neko "točno vrijeme". Tijekom toga dugotrajnog procesa, dobrim dijelom i pod utjecajima koji su dolazili izvan okvira koje označujemo kao "srednjovjekovnu Hrvatsku", postupno su se umnažali feudalni elementi unutar strukture koja se tek uvjetno može označiti kao "starohrvatsko društvo".¹ To postupno feudaliziranje današnji histo-

¹ Unatoč svim nedostacima, među kojima valja u prvom redu upozoriti na preveliko inzistiranje autora na elementu "prežitaka" prvotnih odnosa, temeljno djelo za upoznavanje "starohrvatskog društva" i danas ostaju Mihe Barade, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, JAZU, Zagreb, 1952., i *Starohrvatska seoska zajednica*, JAZU, Zagreb, 1957. U novije vrijeme izvanredne priloge poznavanju toga društva daje, kroz jezične raščlambe, Radoslav Katičić *Uz početke hrvatskih početaka*, Split, 1993. (riječ je o nizu studija, prvotno objavljenih u različitim znan-

ričar može pratiti, više ili manje detaljno, kroz vrela različite naravi, počev od takvih izvješća suvremenika kakav nam je ostavio saksonski teolog Gottschalk nakon svoga kratkotrajnoga boravka na dvoru kneza Trpimira, do vladarskih i isprava feudalnih velikaša, ili, pak, sudbenih dokumenata u kojima na kraju XV. st. nalazimo posve zaokružene feudalne pravne sustave kraljevina Hrvatske i Slavonije.²

Dakako, ovaj je proces imao svoju unutarnju logiku i dinamiku, koje su bile pod utjecajem mnoštva gospodarskih i političkih čimbenika, a kada mu prilazi današnji historičar, pred njim se otvara mogućnost kako za sintetički pogled u širokom kronološkom rasponu, tako i za produbljenju raščlambu pojedinačnih slučajeva koji otkrivaju samo dio ukupne slike. Upravo jednim takvim problemom namjeravam se pozabaviti u ovoj prigodi, uzimajući za predmet detaljne raščlambe problem ustroja vladarskoga vlastelinstva u Hrvatskoj na razmeđu ranoga i razvijenoga Srednjeg vijeka, o kojemu hrvatska historiografija, okrenuta ponajprije političkoj dimenziji povijesti, nije vodila puno računa.

U izvornome materijalu što pokriva XII. i početak XIII. st., za koji se može reći sve prije no da je dostatan za valjanu historijsku prosudbu, ipak se može naći jedno uporište koje omogućuje produbljenju raščlambu ovoga predmeta. Riječ je, naime, o izvorima koji su nastali prigodom utemeljenja velike cistercitske opatije bl. Djevice Marije u današnjem Topuskom, srednjovje-

stvenim periodičkim publikacijama, i skupljenih sada u ovom izdanju). Pregled starije literature, do 1965., o pitanju feudaliziranja hrvatskoga društva vidi u Nada Klaić, Uz problem geneze feudalizma u Hrvatskoj, *Jugoslavenski historijski časopis*, 3-4/1966., gdje autorica (str. 61-2) iznosi i svoj stav kako je "u klasifikaciji društvenih slojeva najvažniji pravni položaj", naglašavajući ujedno "da je seljak pravno slobodan bez obzira na to što je došao pod vlast vladara, a kasnije i njegova velikaša", te da je "tu slobodu, dakle određeni pravni položaj, seljak gubio kada je prešao na vlastelinstvo kralja ili velikaša, odnosno crkve". Taj prijelaz objašnjava autorica samim tijekom povijesnoga gibanja, odnosno činjenicom da "u času kada seljak gladuje, sloboda postaje bezvrijedan ukras", te je stoga, zapravo "ekonomski položaj seljaka osiguravao ili oduzimao slobodu".

² Gottschalkovo izvješće prvi je u nas zamijetio i publicirao odnosni tekst Lovre Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, *Bogoslovska smotra*, 4/1932., no, dok su tekst mnogi historičari koristili za razglabanje političke povijesti, nitko ga nije promatrao kao izvješće o načinu na koji su se u suvremeno hrvatsko društvo unosili feudalni elementi. Stvaranje, pak, feudalnoga pravnoga ustroja najpreglednije se može pratiti u Antun Dabinić, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb, 1940., uz dopune koje priskrbljuje Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb, 1975. (pretisak izdanja iz 1925.). Rezultate toga razvoja na kraju XV. st. epitomizira navod iz pisma što su ga 13. studenoga 1498. iz Bihaća kralju Vladislavu II. uputili plemići Nikola Ružić, Juraj Šubić, Dujam Orlovčić, Ivan Hruševački, Martin Budišić, Petar Imprić, Bartak Utišenić i Ivan Pavlović. Pokušavajući kao izabrani suci u jednoj parbi donijeti presudu, njih se osmorica nikako nisu mogli složiti glede oslanjanja na zaokružene feudalne pravne sustave koji su vladali u Hrvatskoj i Slavoniji, pa su kralju s tim u svezi otpisali ovako: "Que quidem jura vtrarumque parcium omnia facta et edita secundum consuetudinem regni vestri Croacie fuerant necnon a capitulis et sedibusque judiciariis eiusdem regni exierunt, arbitri autem ex nobis aliqui de eadem aliqui vero de regno Sclauonie abducti fuimus. Que quidem duo regna in aliquibus judiciariis consuetudinibus minime conuenirent, qua de re arbitri de regno Croacie ... jura ambarum parcium ab eiusdem regni capitulis et sedibus emanata secundum consuetudinem prelibati regni necnon predictas possessiones in eodem regno existentes volebant ipsam causam determinare et concludere secundum eiusdem regni consuetudinem, ac e contra arbitri de regno Sclavonie secundum regni Sclavonie consuetudinem id facere nitebantur. Qua de re concordari inter nos minime valentes ipsam causam iterato ad maiestatem vestram mittere vnanimiter statuimus" (Mladen Ančić, Parba za nasljeđe banovca Jakova Šubića Bribirskog, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 36/1994, 334).

kovnim Toplicama, kojoj je utemeljitelj, ugarsko-hrvatski kralj Andrija II., za uzdržavanje doznačio vladarsko vlastelinstvo u gorskoj županiji.³ Kako su topuski cisterciti uspjeli očuvati dobar dio isprava što su se odnosile na prava opatije,⁴ danas je moguće prilično precizno raspoznati faze njezine izgradnje i uređenja posjeda koji su joj doznačeni.

Budući da su, pak, ovom prigodom samostan i sve ono što je uz njega vezano zanimljivi samo u mjeri u kojoj to stoji u svezi s ustrojem i organizacijom vladarskoga posjeda koji je doznačen opatiji, to ću se u razglabanju ograničiti samo na utvrđivanje relevantnosti izvora koji se odnose na njezino utemeljenje za temu ove rasprave. Riječ je ovdje o tri dokumenta potekla iz kancelarije kralja Andrije II. u razdoblju od 1205. do 1213., kojima se:

- a/ 1205. izvješćuju zainteresirani o kraljevoj odluci glede podizanja opatije;⁵
- b/ 1211. detaljno, svečanim privilegijem, uređuju uvjeti pod kojima će cisterciti uživati nadarbinu;⁶
- c/ 1213., opet svečanim privilegijem, jasnije definiraju stvari oko nadarbine koje su, očigledno, u međuvremenu postale sporne.⁷

U svim se tim dokumentima izrijeком, uz različite formulacije, ponavlja konstatacija o doznačivanju opatiji upravo vladarskoga posjeda u gorskoj županiji, u svome punom opsegu kako ga je po običaju vladar do tada držao. Budući da se u tim formulacijama kao predmet posjedovanja i držanja vladara u Gori praktično određuje uživanje stanovitih prava, čini se opravdanim pobliže ogleđati sve te formulacije, u namjeri preciznoga definiranja onoga što doista tvori vladarski posjed. Prva je formulacija, ona iz 1205., stilizirana na takav način ("zemlju Gore ... onim pravom i onom slobodom kojima su nama bili dužni služiti za našega herceštva ... doznačujemo za podizanje opatije")⁸ da se njome samo objašnjava "ljudima na prije rečenoj zemlji" zašto ubuduće moraju služiti cistercitema isto onako kako su dotad uobičajili služiti hercegu.⁹ U privilegiju iz 1211. formulacija je već mnogo preciznija, jer se tu, nakon što je ukratko izložena povijest gradnje samostana, eksplicira što sve podrazumijeva nadarbina koju dobivaju redovnici smješteni u novopodignutoj opatiji. U okviru nadarbine, kralj daruje ono što je i sam ranije, kao herceg, posjedovao i uživao, a to se u odnosnome tekstu nabroja kao: "sve prava ... županije Gore ... slobodno, u cijelosti i zastalno trebaju posjedovati (*redovnici i opatija*) u onoj slobodi i cjelovitosti sadržaja u kojoj su ih ranije posjedovali hercezi Sclavonie ili župani Gore,

³ Kratku povijest samostana izlaže Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj III*, Split, 1965., 209-220, s potpunim pregledom starije literature. Josip Adamček, *Nemiri na posjedima topuske opatije sredinom XVI. stoljeća*, *Historijski zbornik*, XXI-XXII/1968-69., ukratko razmatra opatiju kao čimbenik gospodarskog života, a Mladen Ančić, *Cistercitska opatija u Topuskom do pretvaranja u komendu*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 27/1994., raščlanjuje dvostoljetni proces slabljenja redovničke stege i transformacije društvene uloge opatije.

⁴ O zborniku samostanskih isprava, poznatom pod nazivom "Privilegia monasterii B.V. Mariae de Toplica", usp. Ivan Tkalčić, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije I*, Zagreb, 1873., VIII.

⁵ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije III*, Zagreb, 1905., 54-5.

⁶ *Diplomatički zbornik III*, 103-6.

⁷ *Isto*, 116-8.

⁸ *Isto*, 53: "terram de Gora ... eo iure et ea libertate, quo nobis tempore ducatus nostri servire tenebatur ... contulimus ad abbaciam construendam".

⁹ *Isto*, 53-4: "mandamus et hominibus prefate terre districte precipimus, quatenus dilectis fratribus nostris, presencium latoribus et ecclesie dei devote obediant et negocia ipsorum fideliter promoveant, et eo iure eidem serviant, quo nobis consueverant".

bilo da su (*ta prava*) u zemljištima, ili livadama, ili selima, ili šumama, ili u trgovima i lovištima, ili u vodama i pristaništima, mlinicama i ribnjacima, ili u kmetovima (*i - op. M.A.*) jobagionima, ili podanicima utvrde sa svim njihovim službama i davanjima, kojima su običavali služiti hercegu ili županu, ili u drugim posjedima kojim god se imenom izjavljivali".¹⁰ Konačno, u dokumentu iz 1213. izričaj je glede predmeta i sadržaja nadarbine najizravniji i najjasniji: "cijelu županiju Gore, kako smu ju posjedovali dok smo bili herceg (*u krajevima*) preko Drave, sa dobrima i njihovim granicama, sa vodama i ribnjacima, zemljištima i livadama, gajevima i šumama i lovištima, sa svim prihodima, običajima i cjelokupnim koristima, što sve trebaju tako slobodno držati, kako smo mi držali dok smo bili herceg (*u krajevima*) preko Drave".¹¹ Iz svih ovih formulacija, dakle, nedvojbeno proizlazi da je u vrijeme kada je donesena odluka o gradnji opatije, odnosno u vrijeme kada su se u opatiju uselili cisterciti a samostanska zajednica bila uvedena u posjed, 1211., predmet darivanja bio vladarski posjed u županiji Gora, onakav kakvim ga je uživao herceg Andrija u doba kada je obnašao tu čast,¹² na prijelomu XII. i XIII. st. (1198. - 1202.). Ovu je činjenicu bitno naglasiti, kao što je bitno istaknuti i to da je već u prvo vrijeme prelaska pod opatovu ingerenciju posjed počeo naglo mijenjati ustroj i organizaciju pod utjecajem kako unutarnjih tako i vanjskih čimbenika. Naime, po sebi je razumljivo da, zbog kvalitativnih promjena funkcije, posjed nije mogao zadržati isti ustroj i organizaciju kada je služio kao jedna od hercegovih rezidencija i kada je služio za uzdržavanje redovničke zajednice cistercita. Istodobno, pojava novoga vlasnika, s osobitostima koje su inače resile odnos cistercita spram posjeda koje su držali, te postupak preuzimanja svega što su dobili u gorskoj županiji, označili su početak niza različitih promjena i prilagodbi, pri čemu valja istaknuti pokušaje susjeda da se okoriste novonastalom situacijom i preuzmu veći ili manji dio posjeda.¹³ Dakako, sva se ta gibanja vrlo zorno zrcale i u relativno bogatoj dokumentaciji koja pokriva najranije razdoblje života cistercitske opatije, no, ovdje ću se na te pojave osvrtni samo ako se kroz njih može saznati nešto o prvotnom stanju, odnosno o stanju kakvo je na vlastelinstvu vladalo prije no što ga je preuzela opatija.

To je, pak, prvotno stanje u dobroj mjeri i relativno precizno fiksirano ispravama iz 1211. i 1213., pri čemu, ipak, između tih isprava postoje stanovite razlike, koje nije zgorega istaknuti,

¹⁰ *Isto*, 103: "omnia iura ... comitatus de Gora ... libere et integre perpetuoque possideat sub eius libertatis integritatisque tenore, quo duces Sclauonie seu comites de Gorra eadem antea possederunt, sive ea sint in terris sive in pratis, sive in villis, sive in silvis, sive in foris et venacionibus, sive in aquis et portibus, molendinis et piscacionibus, sive in servis (et - M.A.) iobagionibus, sive castrensibus cum integris eorum serviciis et redditibus, quibus duci vel comiti servire consueverant, sive in aliis possessionibus quocumque nomine censeantur".

¹¹ *Isto*, 116: "totum comitatum de Gorra, sicut illum possedimus dum dux fuimus ultra Drawam, cum prediis et metis eorum, cum aquis et piscacionibus, cum terris et pratis, cum nemoribus et silvis et venacionibus, cum omnibus redditibus, consuetudinibus et cunctis utilitatibus, que omnia ita libere teneant, sicut ea tenuimus dum dux fuimus ultra Drawam".

¹² *Isto*, 104: "Principales quoque redditus et servicia, que nos tempore ducatus nostri de eodem comitatu recepimus annuatim, presenti pagine duximus inserenda".

¹³ Da su se takva presizanja susjeda osjetila već u samim počecima djelovanja opatije, odnosno da se s takvim postupcima kao vrlo mogućim računalo, vidi se iz upozorenja što se nalazi u kraljevskoj ispravi iz 1211.

Diplomatički zbornik III, 103-4: "Si quis post tempus huius nostre donacionis ... aliquid de rebus eiusdem monasterii ... fraudulenter vel violenter subtraxerit, districte precipimus ... quod illud cessante contradiccione eidem ecclesie restauretur", a što se na sličan način ponavlja i u ispravi iz 1213.

već i poradi boljšega razumijevanja samih dokumenata. Naime, kraljevska isprava iz 1211. predstavlja svećani fundacionalni privilegij koji je nastao nakon dovršetka gradnje samostana, useljenja redovnika i uvođenja opatije kao novoga vlasnika u posjed nadarbine. U sklopu cijeloga tog postupka, pažljivo su bile popisane sve "pripadnosti" posjeda, popis potom predan kralju, odnosno njegovoj kancelariji, te, konačno, "činjenično stanje" iz toga popisa preneseno u samu ispravu,¹⁴ u mjeri koju su tražile okolnosti darivanja i uvođenja novoga "gospodara" (opatije) u posjed. Dakle, valja još jednom naglasiti, popis je "pripadnosti" vladarskoga vlastelinstva u gorskoj županiji, što ga je načinio župan Martin, sin Vojin, samo djelomično ušao u kraljevsku ispravu, kako to jasno proizlazi iz formulacije koja se odnosi na popis zemljišnih dobara što su tvorile nadarbinu,¹⁵ te njegova forma i puni sadržaj ostaju današnjemu historičaru nepoznati. No, sudeći na temelju onoga što je ušlo u kraljevsku ispravu, može se naslutiti kako je Martinov popis dijelom nalikovao kasnije raširenim urbarima,¹⁶ jer su njegov sastavni dio tvorila i sva podavanja što ih je herceg pobirao na vlastelinstvu.¹⁷

Isprava, pak, iz 1213., iako po formi istovjetna onoj iz 1211., nastala je u već bitno promijenjenim okolnostima. S jedne strane, ona predstavlja nadopunu fundacionalnoj ispravi, ponajprije u onome dijelu kojim se preciziraju dužnosti dvije kategorije podložnika što se nazivaju *castrenses* i *hospites*. Pri tomu valja istaknuti da dužnosti tih kategorija podložnika nisu bile unesene u fundacionalnu ispravu, iako su, najvjerojatnije, i one tvorile dio već spomenutoga popisa ("urbara") što ga je načinio župan Martin, što se daje zaključiti na temelju stilizacije uredbe o načinu plaćanja novčanih podavanja.¹⁸ Razloge tomu privremenom izostavljanju treba, čini se, tražiti u naravi funkcija što su ih *castrenses* i *hospites* obnašali u životu vlastelinstva, odnosno u novoj ulozi što su im je, po svemu sudeći, namijenili cisterciti.

Kako im sam naziv kaže, *castrenses* su bili podanici ili kmetovi utvrde, i njihova je zadaća unutar vlastelinstva, u doba dok ga je držao herceg a njime upravljao njegov župan, bila održavanje utvrda. S pojavom novoga vlasnika, čija šira društvena funkcija više nije "ratnička" u onome smislu u kojemu su takvu funkciju obnašali herceg i njegov župan,¹⁹ gubi na značenju i posao oko održavanja utvrda. K tomu, čini se kako je dio zemalja što su ih do tada uživali *castrenses* ušao u sklop novih organizacijskih jedinica posjeda, *grangia*, koje su cisterciti ustrojili sukladno pravilima svoga reda. Da se u krugu u kojemu su se uređivali poslovi oko opatije računalo upravo i s ovakvim promjenama, jasno se zrcali u uredbi kojom kralj daje opatu pravo određene obveze podložnika mijenjati sukladno svojim potrebama, pazeci pri tomu na očuvanje opće su-

¹⁴ *Diplomatički zbornik III*, 104: "Sicut itaque regni nostri consuetudo legitima exigebat, nos memoratos fratres ... in prefate elemosine nostre possessionem per pristaldum nostrum videlicet Martinum filium Woya comitem legitime fecimus introduci, qui pertinencias eiusdem monasterii cum diligenti examine in scriptis redactas, prout in presenti pagina superius sunt descripte, sub sigilli sui testimonio, roboravit."

¹⁵ *Isto*, 104: "Et quia propter quarundam aliarum terrarum intermixtionem non sine magno dispendio possent omnes mete terrarum predicti monasterii distinctis limitibus comprehendi, nos pro metis nomina principalium eiusdem comitatus parcium ad idem monasterium de Toplica pertinencium presenti scripto fecimus annotari."

¹⁶ Usp. Dabinović, *o.c.*, 168, te Zlatko Herkov, *Gradnja za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske II*, Zagreb, 1956., 555-6, s.v. Urbarium.

¹⁷ Vidi ovdje bilj. 12.

¹⁸ *Diplomatički zbornik III*, 116: "Hospites autem et castrenses tocius prenominati comitatus solvant in monasterio Toplice ... sicut nobis solvere solebant."

¹⁹ Usp., primjerice, životopis Andrijin za razdoblje dok je obnašao hercešku čast prema Vjekoslav Klaić, O herce-

me opterećenja.²⁰ I upravo takva jedna promjena, čini se, jest zadaća *castrensiūm*, definirana ispravom iz 1213., a po kojoj će ubuduće "svake godine koliko bude potrebno, graditi i popravljati štale bilo kojih životinja, i to vlastitim sredstvima i troškovima".²¹ No, da promjena funkcije što su je obnašali *castrenses* nije bila ni jednostavna ni laka, odnosno da uključivanje dijela zemalja koje su oni do tada obrađivali u sklop cistercijskih *grangia* nije prošlo bez trzavica, bjeleđano svjedoči naglasak što se u kraljevskoj ispravi iz 1213. stavlja na uredbu kojom se izrije- kom zabranjuje bilo komu preuzimati opatijske *castrenses*.²² Zapravo se, čak i iz drugih suvre- menih dokumenata, može jasno zaključiti kako su problemi u svezi s dužnostima *castrensiūm*, kao i samovoljno preuzimanje tih "kmetova utvrde" od strane susjeda, poprimali u prvim godi- nama djelovanja opatije takve razmjere da se opat morao kralju posebice žaliti upravo zbog tih i takvih nevolja.²³ Štoviše, čini se kako je rješavanje ovako formuliranih problema s *castrensiūm* bilo jednim od glavnih razloga izdavanju isprave iz 1213., odnosno reviziji svih prava na vlastelinstvu.

Srvari, međutim s kategorijom podložnika koji se nazivaju *hospites* stoje nešto drukčije. Pod tim se, naime, jednostavnim nazivom u značenju "gosti", odnosno "oni koji su strani", krije, zapra- vo, rezultat procesa koji je Europu zahvatio polovicom XII. st. i koji će trajati sve do kraja XIII. i početka XIV. st., procesa obilježenoga kumulativnim djelovanjem demografskoga rasta, širenja zone obradiva tla i kolonizacije novoobrađene zemlje i gradskih naselja.²⁴ *Hospites*, pak, koji se pojavljuju u ispravama iz 1211. i 1213. pouzdani su znak, uz mnoge druge znakove što se dadu detektirati u sačuvanim suvremenim izvorima, da je taj proces zahvatio i hrvatsko dru- štvo na prijelazu iz ranoga u razvijeni Srednji vijek.²⁵ Doda li se tomu da su način života i us- troj cistercijskoga reda, inzistiranjem na izdvajanju od javnoga života i naseljavanju u pustim krajevima,²⁶ mogli samo pogodovati masovnijoj pojavi "*hospitum/gostiju/kolonizatora*", postaje jasno zašto se režim njihova naseljavanja uređuje tek kraljevom uredbom iz 1211.²⁷ To, daka-

gu Andriji, *Rad JAZU*, CXXXVI/1898.

²⁰ *Diplomatički zbornik III*, 105: "In abbatibus et fratrum arbitrio relinquuntur, prout utilitati ecclesie sue viderit expedire, reddituum vel servitorum sibi debitorum consuetudines commutare seu convenientius ordina- re; dummodo id diligenter attendant, quod antiquorum reddituum vel servitorum equipollentia in ipsius com- mutacionis seu ordinationis tenore integra conservetur."

²¹ *Isto*, 116: "Soli castrenses tenentur singulis annis, quociens necesse fuerit, stabula quorumlibet animalium facere vel emendare, et hec propriis sumptibus et expensis."

²² *Isto*, 116: "Constituimus insuper, ut de castrensiūm predictis nullus aliquem audeat retinere" (kurziv moj - op. aut.).

²³ Žalba se zrcali u dvije isprave što ih je kralj Andrija II. izdao opatiji, a koje izdavač, u odsutnosti sigurnijega nadnevka, datira sa "oko 1213." (*Diplomatički zbornik III*, 122-3). Formulacije pokazuju kako su sporne bile i "službe" ("universis populis et iobagionibus castrensiūm ad prefatam ecclesiam spectantibus mandamus et fir- miter precipimus, quatenus omni remota erroris caligine fideliter et debito more sepedicte ecclesie abbati et fratribus suis servire studeatis in omnibus, sicut decet dominis vestris"), ali i jurisdikcija nad "castrensiūm".

²⁴ B.H.S. Van Bath, *Storia agraria dell' Europa occidentale 500-1800* (izvorno: *De agrarische geschiedenis van West- Europa 500-1800*), Einaudi, Torino, 1972., 105-203.

²⁵ Usp. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976., 286-7.

²⁶ Usp. Ostojić, o.c., 198-9.

²⁷ *Diplomatički zbornik III*, 105: "Constituimus insuper, quod cuilibet libero homini aliunde venienti terram supradicte ecclesie liceat habitare et eidem monasterio ea que ceteri hospites serviunt lege serviat et nullus eum impedire aut res eius detinere presumat, dummodo de recesione eius nullum domino de cuius terra recessit

ko, ne znači da kolonista nije i ranije bilo na vlastelinstvu u gorskoj županiji, to prije što se iz načina na koji je formulirana uredba može jasno razabrati da već postoji uređeni *lex*, u značenju utvrđenoga običaja, o službama kolonista. To potvrđuje i isprava iz 1213. izričajem "kolonisti će ... cijele županije plaćati samostanu u Toplici ... kako su nama običavali plaćati".²⁸ No, ostaje u svakome slučaju činjenica da masovniji val, i to po svemu sudeći vanjske kolonizacije, postaje osobito znakovit, odnosno da ta pojava dobiva na značenju tek nakon utemeljenja opatije i predaje vlastelinstva redovničkoj zajednici, dakle u prvoj polovici XIII. st.

Sumira li se dosadašnje razglabanje glede relevantnosti isprava kojima se registrira postupak predaje gorskoga vlastelinstva topuskoj opatiji, za poznavanje ustroja i organizacije toga vlastelinstva, onda se ono svodi na sljedeće. Kraljevski privilegiji iz 1211. i 1213. najvjerojatnije sažete ali, u mjeri u kojoj su se prava prenosila na novoga "gospodara", i precizno reproduciraju sadržaj popisa ("urbara") cijeloga vlastelinstva koji je, oko 1211., sastavio župan Martin, s ciljem fiksiranja stanja kakvo je vladalo na vlastelinstvu u vrijeme dok ga je držao herceg Andrija. Tako, pak, gdje su potrebe nove funkcije posjeda, odnosno novonastale okolnosti, tražile promjene ili nadopune prjašnjega ustroja, to je posebno naznačeno novom uredbom (uobičajna formulacija započinjala je sa *constituimus*).

S takvim zaključkom može se sada u punoj mjeri osloniti na ono što donose navedeni dokumenti, i produbljenom raščlambom njihova sadržaja pokušati rekonstruirati stanje kakvo je vladalo na vlastelinstvu potkraj XII. i početkom XIII. st. Pri tomu, ono što pružaju dokumenti nastali prigodom utemeljenja i uspostavljanja posjeda opatije, ili, još preciznije, ono što u tim dokumentima nedostaje za kakvu takvu cjelovitost slike, pokušat ću nadopuniti osloncem na saznanja o drugom velikom vlastelinstvu u relativnoj blizini gorske županije, Vinodolskom vlastelinstvu. Vinodolska je županija, slično kao i gorska, do darivanja, 1225. (dakle, samo 15-ak godina nakon konačnog uvođenja opatije u posjed gorske županije), bila u izravnom posjedu vladara, no integritet toga posjeda nije, kao u slučaju Gore, bio narušavan izdvajanjem dijelova kod pojedinačnih darivanja.²⁹ S druge strane, međutim, vinodolska je županija 1225. došla u posjed *obitelji* krčkih knezova, a to će se kolektivno vlasništvo i te kako dobro odraziti u razvoju samoga vlastelinstva, o čemu svakako u raščlambi valja voditi dostatnoga računa. Ovu je činjenicu trebalo naglasiti to više što se stanje na vinodolskom vlastelinstvu dosta detaljno registrira tek u prigodi kodificiranja lokalnog običajnog prava 1288., dakle šezdesetak godina nakon prelaska iz vladarevih u ruke krčkih knezova. To, pak, kodificirano običajno pravo solidan je temelj za stvaranje slike jednoga vlastelinstva, odnosno za dopunjavanje znanja o naravi i ustroju velikih vlastelinstava u Hrvatskoj XIII. st.

preiudicium inferatur. Sicut item liber intravit, ita quando voluerit liber discedat" (kurziv moj - op. aut.). Čini se kako su upravo *hospites* bili ona radna snaga, u nedostatku laičke braće, *conversa*, na koju su cisterciti računali za obradbu zemlje u sklopu *grangia*. O tomu, međutim, više na drugome mjestu.

²⁸ Vidi ovdje bilj. 18.

²⁹ Najraniju povijest Vinodola, uz osvrt na raniju literaturu, razglaba Barada, *Hrvatski vlasteoski ...*, 19 i d. Drukčije na cijelu stvar gleda N. Klaić, *o.c.*, 382 i d., koja smatra kako su krčki knezovi u posjed Vinodola došli negdje prije 1257. Pri tomu, autorica sam Vinodol zamišlja kao "formiranu općinu, ili točnije savez općina" (kurziv N. Klaić), što bi trebalo biti "antičko nasljeđe" koje pri tomu "do udaljene modruške županije ... posve razumljivo, ne dopire". Zahvaljujući takvome "nasljeđu", knez je u Vinodolu "isto kao i na Krku, više činovnik kojemu pripadaju javni prihodi" dok je "na modruškom vlastelinstvu krčki knez pravi 'dominus terre'" (svi navodi na str. 383). Svi ti zaključci počivaju na prethodno provedenoj "kritici izvora", u kojoj su prve darovnice za krčke knezove proglašene najobičnijim i nevjesticim krivotvorinama.

Sve ono što je "pripadalo" vladarskome vlastelinstvu u gorskoj županiji prilično je precizno definirano u već citiranim stavicama privilegija,³⁰ no valja odmah naglasiti da jezik tih isprava, iako rabi pojmove takva podrijetla, ne govori o vlasništvu u smislu u kojem ga poznaje rimsko pravo i na njemu izrasle pravne tradicije. Naime, pojmovi u kojima se iskazuje barbarizirani pravni sustav XII. i XIII. st. uključuju *proprietas* i *dominium*, no sadržaj je tih pojmova još daleko od punine vlasništva.³¹ Stoga je i razumljivo što 1211. kralj Andrija II. predaje opatiji "sua prava ... bilo da su (ta prava) u" svim onim dobrima koja se potom nabrajaju, ili da su "u kmetovima (i) jobagionima, ili podanicima utvrda sa svim njihovim službama i davanjima".³² Iz toga, dakle, proizlazi definicija vladarskoga posjeda u gorskoj županiji kao "prava na" određeni fond zemlje, te "prava na" davanja i rad podložnika naseljenih na tome zemljišnome fondu. U privilegiju iz 1213. ta se "prava" izrijeком sistemiziraju kao "prihodi, običaji i sve koristi" koji spadaju onomu tko drži vlastelinstvo.

Takvo držanje posjeda, odnosno raspolaganje ukupnim "pravima na" formulira se u jeziku ranoga XIII. st. kao *dominium*, dočim je onaj tko time raspolaze *dominus*.³³ Upravo takvu sliku topuskoga opata zrcali, primjerice, isprava što ju je 1220. izdao krbavski biskup Martin prigodom posvećenja novopodignute crkve sv. Stjepana na opatijskome posjedu u Vernici. Crkvu su, sukladno sadržaju biskupove isprave, podigli sami stanovnici Vernice, za što im je bila potrebna opatova dozvola, a nakon njezina posvećenja opat i samostanska zajednica u Topuskome imali su "nad prije rečenom crkvom sv. Stjepana u Vernici onakvu jurisdikciju kakvu mora imati gospodar ili patron nad crkvom utemeljenom na svojoj zemlji".³⁴

Ovakvo definirano "pravo na *dominium*" novoutemeljene opatije odnosi se, dakle, u gorskoj županiji na ukupno 58 zemljišnih parcela i 7 ribnjaka. Od tih 58 zemljišnih parcela, koje se u ispravi označuju pojmovima *pars*³⁵ i *terra*, njih 39 su navedeni kao toponimi, dok je za 29 "dijelova" navedeno ime osobe koja stoji u stanovitoj svezi s tim "dijelovima", pri čemu se u 10 slučajeva navodi i toponim i osobno ime.³⁶ Glede toga nazivlja valja odmah naglasiti kako je vrlo teško utvrditi na što se stvarno odnose pojmovi "*partes/dijelovi*" i "*terre/zemlje*". Naime, pod njima se očigledno ne kriju zemljišne jedinice iste veličine, kako se to dade zaključiti na temelju onoga što se može naći u dokumentima koji registriraju kasniji život opatijskoga vlastelinstva. Tako se, primjerice, za toponime Mlinoga, Strežica i Visoka, koji se navode u fundacionalnoj ispravi

³⁰ Vidi ovdje bilj. 9, 10 i 11.

³¹ Jacques Le Goff, *Srednjovjekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd, 1974., 123 i d.

³² Usp. tumačenje što ga daje N. Klaić, *o.c.*, 263.

³³ Podrijetlo i razvoj pojmova "dominus" i "dominium" na hrvatskom području od IX. st. nadalje rasvjetljava Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985., 27-8.

³⁴ *Diplomatički zbornik III*, 186: "predictus abbas et monachi Toplice habent eandem iurisdictionem in predicta ecclesia sancti Stephani in Vernice, quam debet habere dominus vel patronus in ecclesia fundata in terra sua" (kurziv moj - op. aut.).

³⁵ *Isto*, 104: "nomina principalium eiusdem comitatus parcium".

³⁶ *Isto*, 104: "Wyzocha terra scilicet Rados et Graduner, nec non Yalsceunzya terra Murte ...terra Prouygna et Chauche cum metis suis in Vernycia ... Stebencha cum metis suis terra quoque Gostowe et fratrum suorum ... terra Vulcan super Wuscimaye et Gracheniza terra scilicet Boylenic ... Lohobicha terra scilicet Musconis ... terra que vocatur Chernech que fuit terra Lesconis." Usp. i topografska razglabanja što ih donosi Ivan Tkalčić, *Cistercijski samostan u Topuskom*, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, N.S. II/1897., 111-2.

iz 1211. (ovaj posljednji kao "zemlja Radoša i Gradimira"), u jednoj parbi iz 1364. tvrdi kako je s njih protjerano ukupno samo 12 opatovih podložnika kada je te posjede prigrabila petrinjska općina.³⁷ S druge strane, ti su pojmovi očigledno pokrivali i vrlo široke komplekse zemljišta, kako to jasno proizlazi iz činjenice da od 17 poimenično spomenutih *villarum* na vlastelinstvu topuske opatije, u jednom kraljevskom nalogu iz 1242.,³⁸ samo njih 3 odgovaraju toponimima iz fundacionalne isprave, 3 su u tome dokumentu navedena kao "ribnjaci", dok 11 ostalih *villarum* s toga popisa valja smjestiti negdje na one "dijelove" s kojima se ne poklapaju po imenu. Slična nekonzistentnost znakovita je i za one slučajeve kada je uz toponim bilo navedeno i osobno ime. Tako nasuprot primjeru Visoke, koja je 1211. označena kao "zemlja Radoša i Gradimira" a 1364. je samo polovica te "zemlje" predmet parbe opatije i petrinjske općine, stoji primjer Jalševnice. Ona je 1211. navedena kao zemlja stanovitoga Murte, a već 1213. za Murtinoga sina Petra bilo je naznačeno kako su njegovi "prediji" Jalševnica, "Serno" i "Celna",³⁹ pri čemu dva posljednja toponima nema na popisu iz 1211. Slično je i sa Stebenčom, koja se 1211. spominje kao zemlja Gostove i njegove braće, a 1213. kao Gostovini se "prediji" naznačuju Maja i Stebenča,⁴⁰ od kojih se Maja ne spominje u prethodnome dokumentu. Budući da u samome dokumentu, fundacionalnoj ispravi iz 1211., nema nikakva pobližeg objašnjenja za raznovrsnost načina identificiranja zemljišnih jedinica, to se svaki pokušaj rekonstrukcije "ključa", kojim bi se moglo tumačiti takvo nazivlje susreće s nizom pitanja, kako u svezi s prostornom organizacijom vlastelinstva, tako i u svezi s onim što se u našoj historiografiji obično naziva "posjedovni odnosi". Prvi skup problema, onaj što se odnosi na prostornu organizaciju vlastelinstva kao cjeline, nije moguće razmatrati samo na temelju fundacionalnih isprava za cistercijski samostan, jer je već u samoj ispravi iz 1211. izriječno naglašeno kako je županijska, odnosno cjelina herceškoga vlastelinstva ranije narušena darivanjima učinjenim templarima,⁴¹ dočim se, s druge strane, zna kako je ta cjelina narušena čak i prije izdvajanja nadarbine za templare.

To cijepanje teritorijalne cjelovitosti vlastelinstva moguće je danas pratiti kronološki dosta precizno, a nadati se je kako će u boljim uvjetima (u vrijeme kada je ovaj tekst nastajao dobar dio nekadašnje gorske županije nalazio se pod srpskom okupacijom) biti moguće detaljnijim topografskim istraživanjima doći i do pouzdanijeg prostornog prikaza. Kronološku, pak, orijentaciju u rekonstrukciji procesa razgradnje cjelovitosti vlastelinstva priskrbljuju, s jedne strane, saznanja o nastanku vlastelinstva zagrebačkoga biskupa i zagrebačke crkve, odnosno, s druge strane, potvrđnica templarskih posjeda što ju je kralj Andrija II. izdao 1209. Koliko se danas može iz sačuvanih i dostupnih izvora utvrditi, prvi je zahvat u cjelovitost županijskog teritorija napravljen još kod utemeljenja zagrebačke biskupije po kralju Ladislavu 1091. Tada je, naime, novoj biskupskoj crkvi podijeljen stanoviti zemljišni fond, koji je uključivao i crkvu sv. Klementa u

³⁷ *Diplomatički zbornik XIII/1915.*, 379-380, 15. lipnja 1364.

³⁸ *Diplomatički zbornik IV/1906.*, 167-8, "poslije 14. oktobra 1242."

³⁹ *Diplomatički zbornik III*, 117: "predia Petri: Yelseunice, Serno et Celna". Za Petrova oca usp. ovdje bilj. 33. Prvi od tri toponima, "Yelseunice" moguće je ubicirati kao današnje selo Jošavicu kod Komogovine na Sunji, dočim se pod trećim toponimom, "Celna", krije, po svemu sudeći, upravo iskvareno ime te rijeke, što bi značilo kako je taj *predium* bio smješten negdje uz nju.

⁴⁰ *Isto*: "Predia Gostue sunt Maya et Stebenche". Navod iz 1211. vidi ovdje u bilj. 33. Kasnije naselje Stabandža doista se nalazi nedaleko izvora rječice Maje, no samo naselje Maja nalazi se mnogo sjevernije.

⁴¹ *Isto*, 105: "totum ... comitatum de Gorra ... preter pertinencias Templariorum in eodem comitatu contentas".

središnjem županijskom naselju Gori, zajedno s velikim kompleksom zemljišta oko rječice Petrinje.⁴² Osim ovoga posjeda što je pripadao crkvi sv. Klementa, zagrebačka je crkva posjedovala još jedan veliki kompleks zemalja u gorskoj županiji, od Siska uzvodno rijekom Odrom.⁴³ I taj je posjed, najvjerojatnije, bio davno izdvojen iz županijske jurisdikcije, što se može zaključiti na temelju formulacije kraljevske isprave, u kojoj se iz okvira herceškoga vlastelinstva izdvajaju samo "pripadnosti Templara", dok o posjedima zagrebačkoga biskupa i njegove crkve nema ni riječi. Zagrebački je biskup, pak, ubrzo nakon utemeljenja topuske opatije, točnije 1215., izdvojio iz okvira posjeda Odra dobar dio zemalja i ustupio ih svome kaptolu kod utemeljenja kaptolskoga vlastelinstva, da bi na izdvojenim zemljama kaptol kasnije obnovio sisačku utvrdu. Uvid u drugi "val" izdvajanja zemalja gorske županije pruža, kako je rečeno, potvrđnica templarskih posjeda što ju je 1209. dao sastaviti kralj Andrija II. U tom se dokumentu, naime, navodi kako je u razdoblju od 1162. do 1209. u najmanje pet navrata templarima u Gori darivano ukupno devet posjeda.⁴⁴ U dva navrata nadarbine su, uz kraljevsku privolu, učinili nekađanji gorski župani, Gutitmer i Vukiš, u doba vladavine kraljeva Stjepana (II. ili III.) i Bele III., dok su ostale nadarbine došle od samih kraljeva, Bele III., Emerika i Andrije II. Na taj su način u gorskoj županiji templari stekli dvije "terre/zemlje", četiri "ville/sela", dva "predija" te dio županijskoga trga u samome naselju Gori.⁴⁵

Narušavanje, međutim, cjeline herceškoga vlastelinstva ni tu nije bio kraj, jer je u trenutku kada je 1211. vlastelinstvo definitivno predao cistercitema, sam Andrija II. izuzeo još i zemlje "šest rodova", zadržavajući ih nadalje pod kraljevskom jurisdikcijom.⁴⁶ Posjedi su tih *sex generationum comitatus de Gorra*, sada izuzeti iz novostvorenoga vlastelinstva, kakvo se pojavljuje u

⁴² O posjedu zagrebačkoga biskupa u Gori usp. Lejla Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi Emerika iz god. 1201., *Rad JAZU*, 283/1951., 276-7. Pokušaj Stjepana Gunjače, "Meta s. Ladislai regis" ili o "granici kralja Ladislava" u Hrvatskoj, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji III*, Zagreb, 1975., 393-439, da revidira zaključke do kojih je došla L. Dobronić ne može se smatrati uspjelim. "Problem", pak, toponima *meta s. Ladislai*, značenju kojega je posvećena čitava Gunjačina rasprava, nestaje uz vrlo realnu pretpostavku kako se tu, zapravo, radi o graničniku postavljenom još kod prvotnoga razgraničenja, provedenoga u sklopu predaje posjeda zagrebačkoj crkvi po nalogu kralja Ladislava. No, čak i ako nije riječ o prvotnom graničniku, posve sigurno nije riječ ni o nekakvoj granici do koje je došao kralj Ladislav u svom osvajačkom pohodu, kako je to nespretno tumačio Šišić, a pobijao Gunjača.

⁴³ O posjedu "Odra" usp. Dobronić, o.c., 441-2. Valja samo naznačiti kako je kaptolski posjed u gorskoj županiji dobio onaj oblik koji mu daje Dobronić tek polovicom XIII. st., kada je 1253. Stjepko, sin *comes-a* Roberta, odlučio svoje ranije dobijene i kupljene posjede oko ušća Kupe u Savu predati "monasterio sancti Stephani regis de Zagrabia". Kao posjednici, Stjepko i njegov otac Robert pojavljuju se na ovome području 1228., a do tada su to bile "zemlje" onih "sex generationibus comitatus de Gorra" o kojima će još biti riječi (povijest tih posjeda predložavaju dokumenti u *Diplomatički zbornik III*, 290-1; *Diplomatički zbornik IV*, 256-7, 270-1, 546-7). Iz jednoga od ovih dokumenata dade se naslutiti kako je prije 1244. u Sisku postojala zajednica *hospitum* kojima je kralj nešto ranije predao dio posjeda koji su pripadali Blinjanima (quia terram Blinensium dedimus postmodum *hospitibus de Scytycz*, iudem *hospites* commetanei sunt effecti - *Diplomatički zbornik IV*, 257). Iz toga proizlazi kako je Sisak već u prvoj četvrti XIII. st. imao poseban položaj, odnosno kako su njegovi stanovnici uživali neke povlastice.

⁴⁴ *Diplomatički zbornik III*, 85.

⁴⁵ Prema ispravi citiranoj u prethodnoj bilješki, popis templarskih posjeda u gorskoj županiji naveden je na kraju kao Prilog I.4.

⁴⁶ *Isto*, 103: "preter sex generationes cum tenementis earum, quas ad iurisdictionem volumus pertinere".

ispravama iz 1211. i 1213., zapremali velik dio gorske županije, odnosno prijašnjega hercegškoga vlastelinstva. Najizravnije svjedočanstvo njihove veličine jest isprava istoga kralja iz 1225. kojom registrira svoju odluku o predavanju dijela vladarskoga poreza, marturine, što se prikupljao od tih *sex generationum* topuskoj opatiji. Iznos toga darovanoga dijela marturine, a riječ je o ukupno 20 maraka ili 4000 denara, bez obzira na moguća tumačenja,⁴⁷ to prije što je riječ o samo dijelu poreza, jasno govori da su *sex generationes* raspolagali upravo golemim zemljišnim kompleksima. Takvo se saznanje potvrđuje ispravama XIII. st., dok se glede prostornoga rasporeda tih posjeda iz spomenutih isprava može razaznati tek toliko da su zemlje *sex generationum* bile oko današnje Bojne, Brubna, uz potok Buzetu i na brdu Pelavi, na srednjem dijelu rječice Bručine kod današnjeg V. i M. Gradca, u Bornovcu-Brnjeuški, te veliki kompleksi zemalja, prvo od stare Petrinje preko već spominjanih Vinodola i predjela ušća Kupe u Savu do Bline odnosno današnje Blinje, a potom, najvjerojatnije, u Zrinskoj gori. Veličinu pojedinačnih posjeda, dakako, nije moguće utvrditi, no na njihov prostorni raspored na jugozapadnim i jugoistočnim granicama stare županije, te u njezinu samome središtu, svakako valja upozoriti i o tome će u drugoj prigodi biti više riječi. Na kraju, čini se opravdanim zaključiti kako je upravo izdvajanje posjeda *sex generationum* bilo glavnim razlogom stvaranja slike prostorne organizacije vlastelinstva kakvu zrcali fundacionalna isprava iz 1211., slike za koju je upravo znakovita odsutnost teritorijalne cjelovitosti vlastelinstva.⁴⁸

Nakon ovakvoga razglabanja ostaje, međutim, još uvijek mnogo toga nejasnoga u kategorijalnom aparatu kojim se služe fundacionalne isprave iz 1211. i 1213., odnosno isprave s kraja XII. i iz prve polovice XIII. st., u kojima nalazimo pojmove *predium/posjed, terra/zemlja, te pars* u značenju određenoga dijela cijeloga gorskog vlastelinstva. Situacija je najlakša s pojmom *predium*, koji, prema rezultatima istraživanja Radoslava Gajera, oslonjenim i na iskustva mađarskih povjesničara, označuje posjed, odnosno nekakav oblik "vlastelinstva", koje "može, ali i ne mora, uključivati selo". Gajer nastavlja dalje kako se "čini, štoviše, da su mnoga sela nastala upravo na taj način što je stanovništvo pojedinog predija gravitiralo k njegovu središtu. U tom gravitacijskom centru postepeno bi se formiralo selo."⁴⁹ Gajerov, pak, konačni zaključak kako se taj pojam ne rabi "za velike cjeline, tj. za ona vlastelinstva koja su se sastojala od mnogo dijelova",⁵⁰ posve potvrđuju navodi Andrijine potvrđnice templarskih posjeda iz 1209. te, osobito, isprava iz 1213. U ovoj se posljednjoj, naime, dosta precizno može utvrditi odnos između *terre* kao veće cjeline i *predii* kao njezina sastavnoga dijela, jer se upravo pojmom *predia* označuju manje cjeline na koje se raspadaju *terre* dvojice opatijskih *iobagionum* koji su ovom prigodom, na opatovu intervenciju, dobili od kralja povlašteni položaj.⁵¹

⁴⁷ N. Klaić, o.c., 260-1, citirajući Andrijinu ispravu iz 1225. i polazeći od pretpostavke da je iznos marturine bio 12 denara, dolazi do zaključka da su "šest porodica iz Gore" mogle "imati oko 500 kmetova cjelosjelaca ili više njih s manjim posjedom". Kako će o tih "sex generationes" biti dalje u tekstu još riječi, na ovome mjestu valja samo upozoriti kako se u gorskoj županiji 1211. marturina plaćala u dvostruko većem iznosu, dakle u visini 24 denara, što svakako valja imati na umu kod prosudbe veličine posjeda.

⁴⁸ Usp. ovdje bilj. 15.

⁴⁹ Radoslav Gajer, Posjedi zagrebačkog kaptola oko Zagreba u prvoj polovici 14. st., *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 11/1978., 14, s pozivom na rezultate mađarske historiografije.

⁵⁰ Gajer, o.c., 15.

⁵¹ Vidi ovdje bilj. 39 i 40, te odgovarajući tekst uz njih.

No, s pojmovima *pars/dio* i *terra/zemlja* stvar nije tako jednostavna - oni su u kontekstu fundacionalne isprave iz 1211. očigledno funkcionirali kao sinonimi, što, dakako, ne znači da će se i u drugim suvremenim dokumentima pojavljivati kao takvi. S druge strane, kako to jasno proizlazi iz ranijega razglabanja, *pars* i *terra* su nedvojbeno uključivali prostor veći no što je *villa/selo*, odnosno *predium/posjed*, koji su, zapravo, njihovi sastavni dijelovi. K tomu, materijal dvaju fundacionalnih isprava, kao i drugi dokumenti iz XIII. st., upućuju na to da su toponimi kojima se označuju *terre* mogli pokrivati prostor s podijeljenom jurisdikcijom, odnosno da je jedna *terra* mogla biti u posjedu dvaju vlasnika. Tako, primjerice, postoji *terra Slatennik* koja se kao takva navodi u fundacionalnoj ispravi iz 1211., ali je i posjed koji je držao *jobagio Tersa*, spomenut u istoj ispravi samo kao *terra Tersa*, nosio ime *Slatennik*.⁵² Slično je i sa zemljom zvanom Vinodol, na kojoj su vlasnici bili *nobiles de Blina*, topuska opatija, zagrebački biskup i zagrebački kaptol.⁵³ Konačno, *terra Brochina*, uz današnju rječicu Bručinu, navedena je u ispravi iz 1211. kao jedna od onih predanih opatiji, a do toga je doba tu već bila organizirana i prva cistercijska *grangia*, no ista je *Brochina* bila središte posjeda jednoga od onih *sex generationum* o kojima je već bilo riječi.⁵⁴ Nakon svega ovoga čini se opravdanim postaviti pitanje nije li broj sličnih slučajeva, u kojima bi dijelovi vlastelinstva označeni kao "*terra toga i toga*" bili i dijelovi *terrarum* označenih toponimima, bio mnogo veći no što se može zaključiti iz oskudnih podataka koji su danas povjesničaru na raspolaganju.

Potvrđan odgovor na gornje pitanje, do kojega bi se moglo doći tek nakon preciznoga topografskog rekognosciranja terena, raspravu o značenju pojma *terra* učinio bi bližom jasnom rješenju. Do tada valja, međutim, upozoriti na jednu mogućnost koja se otvara usporedbom s institucijom teritorijalne organizacije koju najpreciznije ocrtava Vinodolski zakon, a naziva je "općinom". U Vinodolu je, naime, bilo ukupno devet općina, od kojih je svaka bila ujedno i crkvena župa a središte je svakoj ponaosob bila utvrda - "grad".⁵⁵ Taj broj od devet općina, organiziranih oko utvrda, može na prvi pogled i u odnosu na brojne *terre* i *partes* u gorskoj županiji zbuditi, no uzme li se u obzir razmjjer veličine Vinodola i Gore, i velika razlika u broju općina postaje jasnijom.

⁵² U popisu "zemalja" predanih 1211. opatiji stoji: "Slatygnich, et terra Tersa" (*Diplomatički zbornik III*, 104). Ime Tersinoga posjeda navodi se u presudi vicebana i zagrebačkoga župana Nemila iz 1230. kao "terra de Zlatenich" (*isto*, 335), dok o opatijskom "Slatennicu" radi isprava zagrebačkoga kaptola iz iste godine (*isto*, 335-6). Riječ je o najzapadnijem dijelu vlastelinstva na granici prema goričkoj županiji, u gornjem toku rijeke Gline i podnožju Petrove gore, a u blizini Perne.

⁵³ Prvotno je Vinodol bio posjed "nobilium de Blina", jedne od "sex generacionum", koji se pojavljuju kao prodavatelji u svim ispravama iz XIII. st. u kojima je riječ o prodaji zemlje u Vinodolu. Topuski opat 1266. izrijekom tvrdi da je njegov posjed u Vinodolu *terra empticia* (*Diplomatički zbornik V*, 419), i za njega se spori upravo s Blinjanima. Zagrebačkoga biskupa kao vlasnika zemlje u Vinodolu navodi isprava iz 1326., pri čemu se tvrdi kako mu je taj posjed odavna nasilno uzurpiran (*Diplomatički zbornik IX/1911*, 313-4), a o posjedu zagrebačkoga kaptola u Vinodolu usp. Lelja Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća, *Rad JAZU*, 286/1952., 214.

⁵⁴ Kod nabiranja u ispravi iz 1211. stoji: "terra Brochina cum apendiciis suis ubi sica est prima grangia de Toplica" (*Diplomatički zbornik III*, 104). U već spominjanoj ispravi kralja Andrije II. iz 1225., kojom se topuskoj opatiji dariva dio marturine prikupljene od "sex generationum", među šest njihovih predstavnika naveden je i "Martinus filius Brochonis" (*isto*, 250), dok se u ispravi zagrebačkoga biskupa Stjepana II. iz 1244., u dijelu u kojem se iznosi kako je biskup došao do posjeda Drenčina, kao njegov prvotni vlasnik navodi Grgur, sin Vukoslavov "de genere March filii Brochun de Brochina" (*Diplomatički zbornik IV*, 263).

⁵⁵ Barada, o.c., 83 i d.

Uvjerjenje da se iza pojmova *terre* i *partes* stvarno krije ustanova društvenoga života kakva je bila "općina" što je predočava Vinodolski zakon, potvrđuje i način uređenja crkvene jurisdikcije na području gorske županije, onako kako je ocrtava popis župa zagrebačke biskupije što ga je 1334. načinio Ivan arcidakon gorički. Naime, gorski arcidakon zagrebačke biskupije, koji se glede teritorija posve poklapa s prvotnim područjem gorske županije, prema podjeli zabilježenoj 1334. imao je ukupno 41 župu,⁵⁶ što doista nije daleko od broja *terrarum* i *partium* iz fundacionalne isprave. Pri tomu se valja prisjetiti kako stvarni broj "zemalja" i "dijelova" nije bilo moguće utvrditi jer su se pojedine od njih preklapale s onim "dijelovima" što su bili označeni osobnim imenom, no, s druge strane, broj od 41 crkvene župe upućuje i na proces nutarnje kolonizacije, odnosno demografskoga rasta i širenja naseljenoga područja. Takvo tumačenje neizravno potvrđuje i razlika između popisa crkvenih župa zagrebačke biskupije napravljenih 1334. i 1501. Naime, ovaj drugi, stoljeće i pol mlađi popis, bilježi čak dvadesetak novih župa kojih nije bilo polovicom XIV. st., a koje nastaju upravo kao rezultat složenih procesa, među kojima i proces nutarnje kolonizacije ima znatnu ulogu.⁵⁷

Pretpostavivši, dakle, s velikom mjerom vjerojatnoće, kako se iza kombinacije pojmova *terre* i *partes* krije zapravo institucija "općine" kakvu zorno predočava Vinodolski zakon, čini se potrebitim pokušati odgovoriti na upit zašto se u kraljevskoj ispravi ta institucija "općine" ne spominje i izrijeckom. U traženju odgovora na to pitanje valja krenuti od same naravi te institucije, kao teritorijalno-upravne zajednice s vrlo određenim i stvarno ograničenim područjem djelovanja na precizno definiranoj društvenoj razini. Naime, "općina" je stvarno bila neke vrsti samoupravne zajednice koja je morala rješavati različite društvene i gospodarske probleme lokalne zajednice na ograničenom teritoriju, teritoriju koji je u slučaju Vinodolskoga vlastelinstva u središtu imao "grad", zapravo utvrdu kakvih je u Vinodolu bilo devet. Dakako, u ovome je slučaju riječ o vrlo preciznome vremenskom (*druga polovica XIII. st.*) i prostornom određenju (*Vinodol*), koje ne dopušta mehaničko rastezanje zaključaka glede organizacijskoga oblika "općine" na druge prostore i različite kronološke presjeka. To je, uostalom, pokazao i sam Barada, raspravljajući u drugom svom djelu o seoskoj općini hrvatskih krajeva kako je ocrtavaju izvori 15. st., a čije je središte sada "selo", životna zajednica i organizacijski oblik posve različit od vinodolskih "grada" i "općine".⁵⁸ Iz onoga, pak, što je ovdje ranije rečeno jasno proizlazi kako u vrijeme kada gorsko vlastelinstvo prelazi iz vladarskih u ruke topuskih cistercita, na samom početku XIII. st., "selo" tu još uvijek nije prevladavajući oblik životne zajednice.

Koliko se danas, naime, na temelju različitih vrsta izvora zna, poljodjelsko je stanovništvo u našim krajevima na prijelomu XII. i XIII. st., najvjerojatnije, još uvijek jednim dijelom živjelo u nastambama s jednom prostorijom nalik zemunicama, onakvima kakve su zasvjedočene arheološkim nalazima uz rijeku Savu, na istok, odnosno u slavenskome naselju Otoku pri Dobravi,

⁵⁶ Posljednji je put popis objavio i komentirao Josip Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, 59/1984., 44-8.

⁵⁷ Za razlike u broju župa po popisima iz 1334. i 1501. usp. Buturac, o.c. Dakako, kod razgibanja demografskih gibanja na ovom području valja osobito voditi računa i o činjenici da se u drugoj polovici XV. st. već počinju osjećati posljedice migracijskih gibanja koja pokreću turska osvajanja i učestali pljačkaški pohodi turskih pomoćnih četa.

⁵⁸ Barada, *Starohrvatska seoska ...*, 12 i d.; o seoskim općinama na topuskom kasnosrednjovjekovnom vlastelinstvu usp. i Adamček, o.c., 291 i d.

na zapad od današnjega Topuskoga. Ukopane do 120 cm. u zemlju, opkoljene stupovima koji su držali i krovnu konstrukciju, ali i upleteno pruće oblijepljeno blatom, odnosno nešto kasnije zidove izradene od grubo tesanih drvenih greda, takve su se nastambe na području što su ga nastavali Hrvati i susjedni Slaveni zadržale sve do duboko u XIII. st., kada su ih konačno zamijenile nadzemne kuće s više prostorija pravljene od drva, odnosno kamena (samo u onim krajevima gdje je drvo bilo skupocjeni građevni materijal).⁵⁹ U kojoj se mjeri takve promjene mogu dovesti u svezu s promjenama u terminologiji sačuvanih pisanih izvora nije još posve jasno, no valja primijetiti kako se u ispravama iz XII. st. pisanim latinskim jezikom (riječ je, dakako, o područjima izvan mediteranskoga kruga, gdje je situacija bila ipak bitno drukčija) usporedno pojavljuju kako zajednice označene kao *ville*, tako i one za koje se koristi već spominjani pojam *predium*, koji očigledno označava ipak drukčiji, stariji oblik životne zajednice. Tako se, primjerice, *predium* susreće i u kraljevskoj ispravi iz 1211., no u toj se ispravi na jednome mjestu spominje i *villa*. Vrlo je slična situacija i s posjedima templarskoga reda, koji je upravo na području Gore u drugoj polovici XII. st. stekao određeni broj posjeda koji se označuju kako pojmom *ville* tako i pojmom *predia*. Sve bi to, zapravo, upućivalo na zaključak kako je upravo razdoblje XII./XIII. st. vrijeme tranzicije od jednog oblika društvene zajednice u drugi, što bi u daljnjim istraživanjima svakako valjalo dovesti u svezu i s ustaljivanjem podjele na pojedinačne zemljišne čestice.

No, u popisu "pripadnosti" gorskoga vlastelinstva u ispravi iz 1211. ne spominju se, međutim, ni "gradovi", odnosno utvrde poput onih vinodolskih, što, dakako, ne znači da ih tu nije ni bilo, odnosno da i one nisu eventualno mogle biti središte društvenoga života zajednica poljodjeljskoga pučanstva. Odsutnost utvrda djeluje to čudnije što je na području gorske županije dosta rano nakon hrvatskoga naseljenja zasvjedočeno postojanje relativno jakih obrambenih instalacija u ostacima antičke Sisciae, koju je za svoje uporište u jednom trenutku odabrao knez Ljudevit Posavski prigodom pobune protivu franačke vrhovne vlasti.⁶⁰ No, unatoč tomu ranosrednjovjekovnom dotjerivanju utvrde, Sisak nije postao i središnjom županijskom utvrdom. Tu je funkciju, naime, preuzelo naselje istoga imena kao i županija, dakle Gora, o kojoj je već bilo riječi. Bez sustavnih arheoloških istraživanja koja bi pouzdano razlučila kronološke slojeve u obrambenim instalacijama kraja koji će od XVI. st. nadalje imati prvorazrednu važnost u obrani od turskih navala i stoga vrlo razvijen sustav različitih utvrda,⁶¹ danas nije moguće sa sigurnošću govoriti o broju i lokaciji ranosrednjovjekovnih utvrda. Pa ipak, i uz rizik da ponešto od onoga što će dalje biti izneseno ne izdrži provjeru arheoloških istraživanja, čini se potrebnim upozoriti na neke znakove koji bi upravo za ovo razglablanje mogli biti vrlo važni. Prije svega, područje je gorske županije, zbog svoga položaja na obodu Panonske nizine i komunikacijske važnosti kao čvorišta na putu iz središnje Europe ka Jadranu, ali i na pravcu

⁵⁹ Usp. Petar Donat, *Bemerkungen zur Entwicklung des Slawischen Hausbaues im mittleren und südöstlichen Europa*, *Balkanoslavica* 4/1975.; Irma Čremošnik, *Ranoslavensko naselje J a z b i n e u Batkoviću kod Bijeljine, Godišnjak* (knj. XV) *Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH* (knj. 13), Sarajevo, 1977; Ista, *Nalazi prvih ranoslavenskih naselja u BiH*, *Zgodovinski časopis*, 35/1-2/1981.; Martin Gojda, *The Ancient Slavs. Settlement and Society*, Edinburgh University Press, 1991, 29 i d.; Vida Stare, *Stanovanijska jama z Otoka pri Dobravi*, *Zgodovinski časopis*, 47/3/1993.

⁶⁰ Neven Budak, Sisak u ranom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27/1994. = N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994.

⁶¹ Milan Kruhek, *Stari glinski gradovi i utvrde*, Zagreb, 1987.

Zapad - Istok, moralo imati vrlo razvijenu mrežu obrambenih utvrda već u X. st., u vrijeme najintenzivnijih pohoda novodoseljenih Ugra. Potrebe izgradnje i održavanja utvrda, u ovo vrijeme još uvijek u obliku većih ili manjih zemljanih nasipa i drvenih palisada,⁶² te organizacije obrane od učestalih rušilačkih pohoda tada nomadskih ugarskih plemena, vjerojatno su utjecale i na načine organizacije društva na ovom području, o čemu svakako valja voditi dostatno računa. U takvu sklopu čini se mogućim pokušati napraviti bar uvjetnu listu utvrda koje bi datirale iz vremena prije predaje gorskoga vlastelinstva topuskim cistercitima, a koja bi po priličici mogla izgledati ovako:

- GORA - središnja utvrda stare županijske organizacije, koja se kao takva spominje još i 1242.,⁶³ po svemu sudeći posve odgovara suvremenom tipu takvih ranosrednjovjekovnih obrambenih instalacija. Danas se, naime, zna kako su takve instalacije podizane na uzvišenjima, brdima, koja su bila pogodna za obranu utoliko što se na vrhu obično nalazio zaravnjeni plato. Unutar perimetra rovova, nasipa i palisada obično je već od druge polovice IX. st. stajala i crkva, a neki su kompleksi u kasnijem vremenu dobili i zaštitu čvršćih zidova i tako prerastali u klasični *burg*.⁶⁴ Takvu povijesnu situaciju u slučaju Gore dosta precizno zrcali dokument iz 1301., u kojemu se navode granice posjeda Podgorje, a iz kojega jasno proizlazi kako je stara crkva sv. Klementa stajala na brdu, po kojemu je ono i dobilo ime *mons sancti Clementis*. Na tom je brdu osim crkve bilo i naselje s kućama oko kojih je bilo kamenih "gromača", a na početku XIV. st. tu su se još jasno vidjeli i temelji prijašnjega zidnog biskupskog dvora.⁶⁵
- BRUBNO - prilično je jasno kako je na ovome mjestu, unatoč činjenici što se tu *castrum* prvi put spominje tek 1327., kada je još bio u rukama pripadnika jednoga od "6 rodova gorske županije", bila smještena stara utvrda.⁶⁶ Brubno, inače, nije bilo na popisu onih "dijelova" županije koji su predani opatiji, niti spada među tem-

⁶² Hrvatska se arheologija još nije u dostatnoj mjeri bavila ranosrednjovjekovnim utvrdama, koje su, inače, jedan od ključnih elemenata ukupne društvene organizacije ranosrednjovjekovnoga slavenskog, ali i uopće svijeta srednjoistočne Europe (usp. Gojda, *o.c.*, 44 i d; Eric Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary*, Akademiai Kiado, Budapest, 1986., 15-41). Iz dosadašnjih se istraživanja može tek potvrditi postojanje takvih utvrda i na hrvatskome prostoru (usp. Lelja Dobronić, Pojave i oblici srednjovjekovne kulture na tlu zagrebačke biskupije, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 18/1994., 112-120, s primjerima: utvrda Blaguša, koja nikada nije postala klasični *burg*, te Dubrava i Čazma, koje su kasnije prerasle u klasične *burgove*; sličnu je ranosrednjovjekovnu utvrdu u Mahovljanima u blizini Banja Luke svojedobno arheološki istražila Nada Miletić, objavivši djelomične rezultate tih istraživanja u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, 1984.2, 394-5 i d.).

⁶³ Kraljevski nalog upućen banu Dioniziju nakon 14. listopada 1242. odnosio se na "divisionem terre castri de Guora ... ab una parte et Glinenses ab altera" (*Diplomatički zbornik IV*, 167 - kurziv moj).

⁶⁴ Gojda, *o.c.*

⁶⁵ Elementi iz opisa granica posjeda Podgorje koji omogućuju ovakvu rekonstrukciju jesu: "sub monte sancti Clementis ... in fundo curie condam domus episcopalis", te sklop "ascendens ad montem uenit ad duas congerias lapidum successiue, que sunt circa domos et dicuntur gromacha inde ad arborem byk iuxta quam sunt due arbores tul, exinde reflectitur ad occidentem ad vnum angulum ecclesie sancti Clementis" (*Diplomatički zbornik VIII*, 8-9).

⁶⁶ Izvorni materijal, slike ostataka i njihov tloris daje Kruhek, *o.c.* 5-6, citirajući ispravu iz koje jasno proizlazi, nasuprot njegovu zaključku, kako Brubno u ovo doba još nije došlo u posjed Babonića.

- plarske, odnosno posjede zagrebačke crkve, što izravno potvrđuje kako je utvrda bila u rukama jednoga od spomenutih "6 rodova". Sam, pak, toponim "Brumen" (kako se Brubno naziva u srednjovjekovnim latinskim dokumentima) označavao je šire područje, dok se unutar toga područja pojavljuju još i toponimi: "Wrbulzete" (izvor potoka Buzeta), "Podtržac", "Čelvikovčani".⁶⁷ Tu je, dakako, bila i crkva koja se kao župna navodi u popisu iz 1334.⁶⁸
- BOJNA - zemlju pod ovim imenom Babonići su kupili 1266., a kasnije se tu spominje utvrda manjih razmjera, kaštel.⁶⁹ Ni Bojna se ne navodi u popisu posjeda predanih opatiji, no 1225. izrijeком se navodi kao sjedište jednoga od "6 rodova gorske županije".⁷⁰ I toponim Bojna pokriva šire područje, na kojem se još spominje Mala Bojna. I ovdje je kasnije, 1334., zabilježena župna crkva.⁷¹
 - SRAČICA - kako to navodi Kruhek,⁷² iako se sama utvrda spominje tek u XVI. st., ovdje je bilo "upravo idealno mjesto za kontrolu ravnice koja se s ruba ovoga, gorskog područja pružala preko Gline do Petrove gore, Kupe i Save", a k tomu je upravo u Sračici u XIV. st. bilo "središte crkvene vlasti i uprave toga područja". Sračica se, pak, nalazi u popisu "zemalja" predanih opatiji 1211. ("Stresyche"), dok toponim pokriva i šire područje, na kojem se još javljaju toponimi "Dolac" i "Radostić".⁷³ I Sračica je 1334. sjedište crkvene župe s crkvom sv. Marije.⁷⁴
 - STANKOVAC - na mjestu vrlo indikativna naziva ("Španov grad") jasno se vide ostaci zemljanoga nasipa i obrambenih instalacija, znakoviti upravo za ranosrednjovjekovne utvrde.⁷⁵ Stankovac se također nalazi na popisu "zemalja" predanih opatiji ("terra Stanko").
 - GRADAC - utvrda pod ovim imenom spominje se tek u XV. st.,⁷⁶ no samo ime, zabilježeno već u XIII. st. jasno upućuje kako je tu odavno morala postojati utvrda. Kasnije će obrambene potrebe uvjetovati izgradnju još jednoga utvrđenja, tako da se pojavljuju i Veliki i Mali Gradac. Sama zemlja "Gradac" bila je u vlasništvu jednoga od "6 rodova gorske županije", i to onoga čiji su posjedi bili u širem području Bručine, a prostirala se "s obje strane rječice u ravnici i brdu" (*ex vtraque parte fluuii tam in planis quam in montibus*) i uključivala je još i šume, mlinove i vinograde.⁷⁷ Nije jasno je li upravo ovdje kasnije, 1334., bilo središte crkvene župe koja se jednostavno naziva *de Brochina*.⁷⁸

⁶⁷ *Diplomatički zbornik IX/1911.*, 325-6; Radoslav Lopašić, *Hrvatski urbari*, Zagreb, 1894., 14.

⁶⁸ Buturac, o.c. 47: "Item ecclesia sancti Nicolai de Brumen".

⁶⁹ Usp. Kruhek, o.c. 6 i d.

⁷⁰ Pridizlai de Bojna - *Diplomatički zbornik III/1905.*, 250.

⁷¹ Buturac, o.c., 46: "Item ecclesia omnium sanctorum de Boyna".

⁷² Kruhek, o.c., 12.

⁷³ *Diplomatički zbornik XIII/1915.*, 124-6.

⁷⁴ Buturac, o.c. 47: "Item ecclesia beate Virginis de Zrachicha".

⁷⁵ Kruhek, o.c., 14, donosi tloris, bez tekstualnoga osvrtu.

⁷⁶ Kruhek, o.c., 9 i d, sa slikom ostataka i tlorisom.

⁷⁷ *Diplomatički zbornik VI/1908.*, 204.

⁷⁸ Buturac, o.c., 46: "Item de Brochina".

Ova kratka uvjetna lista ranosrednjovjekovnih utvrda, smještenih uglavnom u središnjem dijelu nekadašnje županije, napravljena je zbog dva razloga. S jedne strane, ona je tek grubi nacrt podlošan dopunama i promjenama koje bi trebala priskrbiti buduća arheološka istraživanja, no koji istodobno ukazuje na postojanje cijele mreže manjih utvrda unutar granica županije, mreže kakvu zrcali i stanje u Vinodolu s njegovih devet "gradova" i "općina". S druge strane, ova lista treba pokazati kako je popis unesen u kraljevsku ispravu iz 1211. uzimao u obzir samo ono što je bilo od interesa kod preuzimanja vlastelinstva od strane topuskih cistercita. Sve drugo što je eventualno tvorilo puninu oblika organizacije prvotne ranosrednjovjekovne županije i potom vlastelinstva, a nije bilo od interesa pri prijenosu na novoga vlasnika, ostalo je nezabilježeno, odnosno samo maglovito naznačeno u našem izvoru. Što je sve u takvoj situaciji moglo ostati ispušteno, odnosno kako je mogla izgledati (naglašavam, ne kako je izgledala, nego kako je mogla izgledati) društvena organizacija prostora u okviru jedne *terre*, kao i to kako se ona s vremenom zbog novih potreba mijenjala, jasno se očituje u dva primjera većih prostornih cjelina koja ću ovdje detaljnije izložiti, kako bih ilustrirao svu kompleksnost situacije koja nastaje u dugotrajnom procesu razvoja prostorne/teritorijalne organizacije na području prvotnoga županijskog teritorija.

Prvi od ta dva primjera odnosi se na teritorijalnu cjelinu pod imenom Gora, zapravo na područje oko središnje županijske utvrde i trga, uz koje je stajala i stara crkva sv. Klementa. To se područje stare hrvatske "općine" u izvorima, u ovisnosti o njihovoj provenijenciji, javlja pod različitim nazivima: *Gorra apud s. Clementem*, *apud s. Clementem in Gorra*, biskupov *comitatus de Gorra*, biskupov *comitatus de Zeredahel*, *Gorra cruceiferorum*, *districtus de Gorra*.⁷⁹ U svim navedenim slučajevima riječ je doista o dijelovima jedinstvenoga prostora na kojemu je, međutim, tijekom vremena bilo stvoreno više različitih jurisdikcija. Naime, kako je već rečeno, još od vremena kada je kralj Ladislav 1091. utemeljio zagrebačku biskupiju, sama crkva sv. Klementa, koja se nalazila uza središnju utvrdu i naselje oko nje, i nepoznati ali relativno veliki dio zemljišta prvotne teritorijalne jedinice Gora nalaze se pod vlašću zagrebačkoga biskupa. Tu se, kako je već rečeno, uza staru crkvu nalazio i biskupov dvor, od kojega se početkom XIV. st. spominju temelji.⁸⁰ Tijekom prve polovice XIII. st. biskup upravo uz taj svoj kompleks stare crkve sv. Klementa i dvora naseljava povlaštene *hospites*, stvarajući na taj način "novi slobodni trg".⁸¹ Trg je pri tomu "novi" jer nastaje u neposrednoj blizini staroga županijskoga trga u naselju Gora, a "slobodan" je po tomu što naseljenici (*hospites*) uživaju po biskupu podijeljene privilegije koje danas, na žalost, nisu u pojedinostima poznate. K tomu, stanovnici biskupova trga uživaju i svoj zemljišni posjed, uključujući i vrtove, a sve je to tek dio mnogo većega posjeda na području stare teritorijalne cjeline Gora. Osim trga, kao dijelovi toga posjeda zagrebačkog biskupa spominju se u već često citiranoj ispravi iz 1301. i sljedeći elementi: "zemlja Podgorje" sa svim pripadnostima, što uključuje vinograde, oranice, šume, mlinove i gajeve; "zemlja kmetova"

⁷⁹ *Diplomatički zbornik* III/1905., 10; *Diplomatički zbornik* IV/1906., 607-8; *Diplomatički zbornik* VIII/1910., 7-9, 145-6; *Diplomatički zbornik* XII/1914., 160-1, 165-7.

⁸⁰ Vidi ovdje bilj. 65.

⁸¹ Biskupska "noua uilla ... apud sanctum Clemenem in Gorra" spominje se 1255. (*Diplomatički zbornik* IV/1906., 607-8), a 1272., u sačuvanom fragmentu isprave pisane u ime biskupa Timoteja o razgraničenju njegova posjeda s posjedima topuske opatije, naselje se označuje kao "libera villa nostra" (*Diplomatički zbornik* VI/1908., 12). Na početku, pak, XIV. st. naselje se već naziva "libera uilla de Zeredahel" (*Diplomatički zbornik* VIII/1910., 7-9).

(*terra seruorum*); "zemlja Petra, sina Radislavljevog, koju drži Marko" kao i "brdo s gajem" koje također pripada istome Petru.⁸²

Od vremena kralja Bele III., međutim, na području stare teritorijalne cjeline, "općine" Gora, pojavljuje se još jedan novi posjednik - templarski red. Templari su, prije svega, dobili u svoj posjed trg uz staru središnju utvrdu, dok sudbina same utvrde nije jasna. Upravo taj posjed postat će sjedište cijeloga templarskoga preceptorata *de Gora*,⁸³ koji, međutim, ne treba miješati s teritorijem stare "općine", te stoga u svakome izvoru u kojemu se pojavljuje takav izričaj valja jasno lučiti na što se on u konkretnome slučaju odnosi. Trg je bio dobro razvijen i uhodan još tijekom XII. st., a od 1211. polovicu prihoda s njega uživaju topuski cisterciti. Jasan pokazatelj značenja toga trga u sljedećem stoljeću jest i činjenica da se na popisu "plemića zemlje" koji su bili nazočni i sudjelovali u donošenju stanovite odluke bana Joakima 1271. nalazi i *Jaan vilicus de Gora*.⁸⁴ Je li još neki i, ako jest, koji je to od templarskih posjeda što se spominju u ispravi kralja Andrije II. iz 1209. bio smješten upravo u okvirima stare teritorijalne jedinice Gora teško je reći. Čini se da je s nešto više vjerojatnoće moguće pretpostaviti kako je u okviru ove "općine" spadao templarski posjed "sv. Mihovil na Kupi", kako se naziva u jednoj ispravi iz polovice XIV. st.,⁸⁵ no koji bi to od posjeda pobrojanih u nejasnome popisu iz 1209. trebao biti ostaje i dalje nejasno. Konačno, dio stare "općine" Gora je sve do 1211. ostao u okvirima jurisdikcije hercegškoga posjeda, i tada bio predan topuskim cistercitima. Iako je teško određeno tvrditi, čini se da dijelove "općine" treba tražiti u onom dijelu popisa "zemalja i komada" u fundacionalnoj ispravi iz 1211. koji glasi: *Peche, et terra Stanko, et terra Berkis, et terra Bodilo, que est super Glinam*.⁸⁶

Relativna gustoća različitih jurisdikcija i posjedi institucija koje su i inače uspjele očuvati dobar dio dokumentacije koja se odnosila na njihove posjede (zagrebačka biskupija, templarski red čije su posjede preuzeli Ivanovci), razlogom su što se ovako detaljno može pratiti stanje u staroj "općini" Gora. Na drugim dijelovima hercegškoga vlastelinstva mnogo je teže utvrditi kako su se dijelile jurisdikcije u okviru starih "općina". Takva je, primjerice, situacija s toponimom Bru-

⁸² *Diplomatički zbornik VIII/1910.*, 7-9.

⁸³ Godine 1242. spominje se "preceptor templariorum de Guora" (*Diplomatički zbornik IV/1906.*, 167), a 1259. ispravu izdaje "frater Gwillelmus preceptor domus militie de Gorra" (*Diplomatički zbornik V/1907.*, 143-4). O posjedima koje su templari držali na području cijele gorske županije usp. ovdje bilj. 42.

⁸⁴ *Diplomatički zbornik V/1907.*, 603.

⁸⁵ *Diplomatički zbornik XII/1914.*, 159-61, gdje se, među ostalim, opisuju i granice "possessionis sancti Michaelis prope Cuppam". "Ecclesia sancti Michaelis cruciferorum" navodi se i u popisu župa zagrebačke biskupije iz 1334., a Buturac, o.c., 47, smatra kako to "odgovara župi Farkašić".

⁸⁶ *Diplomatički zbornik III/1905.*, 104. "Peč" se 1563. spominje kao biskupski "Thurn und ringhmuier Pötsch bey Hrastobiz", što Lelja Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201., *Rad JAZU*, 283/1951, 277, razrješava kao "Peč kod Petrinje". Toponim i danas postoji na zemljovidima kao "Pecki". "Terra Berkis" je današnja Brkiševina, a tu je 1334. zabilježena crkvena župa "sanctorum Cosme et Damiani de Berkis" (Buturac, o.c., 47), dok se "terra Stanko" najvjerojatnije odnosi na današnji Stankovac na Kupi, zapadnije od Brkiševine. Konačno, "zemlju Budila, koja je na Glini" nije moguće preciznije locirati, ali je ona sigurno morala biti na jugu od Brkiševine i Stankovca. Na temelju svega izloženoga čini se mogućim zaključiti kako su u okviru stare "općine" Gora mogli spadati "komadi" Peč i "zemlja Budila". S druge strane, ako se može suditi na temelju podjele crkvenih župa u XIV. st., "zemlja Brkiša" i "zemlja Stanka" najvjerojatnije su pripadale drugoj teritorijalnoj zajednici, "općini".

čina (u ispravama: *terra Brochina* ili *terra de Brochina*) koji je pokrivaio jasno ograničeno područje uza srednji tok istoimene rječice,⁸⁷ a na kojemu se u XIII. st. jasno razlikuju dvije posebne jurisdikcije. Jedan dio stare općine Bručina, kakva se u ovome radu pokušava rekonstruirati, spadao je sada pod topusku opatiju, koja je tu, kako se to izriječkom naglašava u kraljevskoj ispravi iz 1211., organizirala svoju prvu *grangiu*. Istodobno, drugi dio stare općine Bručine, onaj uza sami srednji tok rijeke, ostao je izvan opatove jurisdikcije i u rukama nasljednika Martina sin Brokunovog, koji se u izvorima XIII. st. pojavljuju kao *nobiles de Brochina*. Ti *nobiles de Brochina* sa svoje strane raspoređeni su u nekoliko *generationum* (*Gradech, Jarmanigby, Louotichi, Melinche, Razinaichi*), koje imaju svoje posebne *terras*.⁸⁸ Nazivi tih *terrarum* u nekim slučajevima odgovaraju imenu *generationis*, ali se pojavljuju i posebni toponimi (*Pribirag; Pety*) od kojih je svakako najinteresantniji toponim *Kenespola* ili Kneževo polje, koji se pojavljuje kao odrednica podrijetla jednoga pripadnika roda.⁸⁹ Prema tomu, ako su ovdje iznesene pretpostavke točne, Bručina je do 1211. predstavljala jedinstveno područje općine koja se dalje raspadala ne različite "predije", iz kojih će se kasnije razvijati "sela" kao novi oblik organizirane zajednice.

Na kraju ovoga razmatranja prostorne organizacije stare županije, odnosno kasnijega hercegovačkog vlastelinstva, čini se uputnim i mogućim bar okvirno odrediti prvotne granice te društvene zajednice. Počevši, dakle, od zapada, granica je županije išla crtom od zamišljene točke između Topuskoga i Perne pravcem Bović - Kupa, potom je prelazila Kupu i skretala u sjeveroistočnom pravcu, prema Savi, uključujući i posjed, odnosno naselje Peščenicu, koja je pripadala templarima.⁹⁰ Granica je na Savu izlazila prelazeći je kod utoka potoka Černec, gdje je bio jedan od velikih ribnjaka što se spominju u ispravi iz 1211. Na lijevoj obali Save okviri su gorske županije obuhvaćali prostor sve do današnje Kutine. Odatle se granica spuštala jugoistočnim pravcem prema Lonji, na čijem je ušću u Savu (Vustiloygne) također bio veliki ribnjak. Prešavši Savu, granica je izlazila na Sunju,⁹¹ odakle je u pravoj crti kretala do Une, najvjerojatnije do mjestu na kojemu ta rijeka pravi okuku i skreće prema istoku. Istočna je granica županije dalje tekla uzvodno Unom, pri čemu je Zrinska gora, kao posjed jednoga od često spominjanih "6 rodova" i preda kasnijih Babonića,⁹² ostala izvan onoga fonda zemalja koje su 1211. podijeljene

⁸⁷ Primjerice, područje na donjem toku Bručine, u blizini njezina utoka u Maju i u vlasništvu jednoga ogranka roda Ratetića, nije više spadalo u okviru onoga što se naziva "terra Brochina" - usp. *Diplomatički zbornik VI*, 276-7; 534; *Diplomatički zbornik VIII/1910.*, 26.

⁸⁸ Usp. *Diplomatički zbornik V*, 472-3; 599-601; 619; *Diplomatički zbornik VI*, 61; 98; 203-4; 594-6.

⁸⁹ *Diplomatički zbornik V*, 472-2: "Petrus filius Rodolphi de Kenespola". Šest godina nakon što se u ovoj ispravi pojavio kao kupac, isti Petar sin Rodolfov pojavljuje se i kao prodavatelj "terre Pety" - *Diplomatički zbornik VI*, 98.

⁹⁰ U potvrđnici templarskih zemalja iz 1209. stoji: "villam fratrum milicie templi que sita est in terra que vocatur Pisana in comitatu Gorre", dok se u ispravi iz 1211. navodi: "Podegas terra ultra fluvium Cuppam, ab eo loco (ubi fluvius) qui dicitur Crauazca cadit in Cuppam usque ad terminos et metas Pescenye, que est villa fratrum hospitalis" (*Diplomatički zbornik III*, 84 i 104).

⁹¹ Sela na istočnim granicama županije s obje strane Save nabrajaju se u ispravi kralja Bele IV. iz 1242., kojom su u tom području razgraničeni posjedi opata i "Glinjana" (*Diplomatički zbornik IV*, 167-8). Kako upozorava Kruhek, *o.c.*, 19, oblik "Glinjani" najvjerojatnije je pogrešno tradirana oznaka za Blinjane, koji se često spominju u suvremenim dokumentima.

⁹² Da Babonići vode podrijetlo od "6 rodova gorske županije" posve jasno proizlazi iz dokumenta o pomirbi između bana Stjepana i njegova brata Babonega, s jedne, i Senjana, s druge strane, nastaloga 1243.

opatiji. Granicu na Uni potvrđuje i posjed "insula Bogdan", koji se spominje kao jedan od "dijelova" što su predani opatiji. Južne su granice županije najslabije poznate, te tako nije jasno gdje je granica napuštala tok Une ako to nije bilo na okuci te rijeke kod današnje B. Otoke. Posve je sigurno da je dalje granica prolazila između Čave, koja se spominje među posjedima predanim opatiji, i Cazina, posjeda kninskoga biskupa koji je spadao u staru psetsku županiju. Odatle je granica okretala prema sjeveru, orijentirajući se prema zamišljenoj točki između Kladuše i Vranograča i dalje preko Gline do ishodišne zamišljene točke. Valja ovdje svakako pripomenuti kako je ovo samo idealno zamišljena granica, rekonstruirana prema današnjim zemljovidima. U vrijeme, pak, o kojemu je riječ radilo se zapravo o jurisdikcijskim područjima koja su najvjerojatnije bila definirana i ograničena prirodnim razdjelnicama tipa rijeka, odnosno potoka, brda ili sličnih elemenata okoliša.

Uzimajući, dakle, u obzir sve što je ovdje rečeno i vraćajući se izloženim kronološkim slijedom raspadanja jedinstvenoga vlastelinstva unatrag, nije teško zaključiti kako je do 60-ih godina XII. st., odnosno do trenutka kada je kralj Stjepan (II. ili III. - za ovo razmatranje posve nebitno koji) odobrio namjeru tadašnjega župana Gutitmera o darivanju "predija" Hako templarima, cijela gorska županija, odnosno herceško vlastelinstvo predstavljalo jedinstveno dobro, zapravo zaokruženu gospodarsku/društvenu cjelinu. Kao takva, županija je potkraj XI. st. bila i pogodan okvir za stvaranje crkvenog jurisdikcijskog područja, gorskoga arcidakonata zagrebačke biskupije. Takav je zaključak u suprotnosti sa stavom koji se može naći u historiografiji,⁹⁵ no, izvorni materijal, bar za gorsku županiju, glede toga ne ostavlja mjesta dvojbi. Fizički, pak, izgled županijske cjeline, ili još preciznije povijesni pejzaž, zacijelo nije bio onakav kakvim ga nalazimo danas. O tom fizičkom izgledu sami dokumenti nastali između 1205. i 1213. otkrivaju vrlo malo, no to se unekoliko može nadoknaditi vrelima XIII. i XIV. st., koja su kako za prostor predan opatiji tako i onaj koji je ostao pod vlašću spominjanih "šest rodova" relativno brojna, no ne toliko da bi pružila serijske podatke prikladne za statističku obradbu. Izvjesno je, ipak, da posljednjih osam stoljeća nije donijelo promjene koje bi se mogle označiti kao makrofizičke (izmjena toka rijeka - izuzetak je područje uz rijeku Savu; fizičko uklanjanje ili premještanje dijela zemljišta zbog čovjekova zahvata u prirodni okoliš), te županijsko područje na fizičkom zemljovidu zacijelo izgleda onako kako bi izgledalo da je zemljovid pravljen potkraj XII. ili početkom XIII. st.

(*Diplomatički zbornik* IV, 181-2). N. Klaić, *o.c.*, 346, ispravno je uočila kako se u rečenome dokumentu radi o predstavnicima upravo "6 rodova gorske županije", no njezin zaključak da se tu radi o "saveznicima" Babonića u očiglednom je neskladu s onim što u ispravi piše. Tamo se, naime, izriječno navodi: "generaciones uero comitis B(abonik) et S(tephani) hec sunt", i potom slijedi nabranje *pet* "rodova" - šesti su sami Babonići. Ovakav zaključak jasno potvrđuju i isprave o zamjeni posjeda između Babonegovih sinova i bana Rolanda iz 1266., koje opširno citira i razglaba N. Klaić, *o.c.*, 344-5, izvlačeći pri tomu drukčije zaključke. U zamjenu za posjed Vodiću, sukladno sadržaju isprava, ban je Babonegovim sinovima predao Bojnu (to je, prema ispravi iz 1225. jedan od posjeda "6 plemena") i "Grglyen", a iz dodatne klauzule drugoga ugovora proizlazi kako je upravo te posjede kralj oduzeo njihovim rođacima, sinovima bana Stjepana. Konačno, bliski odnos topuskih opata i Babonića kroz cijelo XIII. i XIV. st. postaje posve jasnim u svjetlu saznanja o ovakvom podrijetlu Babonića.

⁹⁵ N. Klaić, *o.c.* 255, s pozivom na autoritet mađarskoga povjesničara Balinta Homana, tvrdi: "valja naglasiti da način na koji Arpadovići stvaraju županijsku organizaciju uvjetuje i njihovu (sc. vlastelinstava - op. M.A.) strukturu: to nije zatvoren, cjelovit posjed, nego raštrkan, a samo u administrativnom, sudskom, gospodarskom i crkvenom smislu čini cjelinu".

Kako to samo ime županije - Gora - naglašava, riječ je o gorskom kraju, ispresijecanom brojnim riječnim tokovima, no tomu se mora pridodati kako je prvotni županijski teritorij obuhvaćao i obodni dio panonske nizine. Sterući se, zapravo, na prijelazu između Panonske nizine i planinskoga područja u zaleđu istočnojadranske obale, gorska je županija stvarno predstavljala komunikacijsko čvorište i spojnicu srednjoeuropskoga i mediteranskog područja. O komunikacijskoj važnosti jasno govori gusta mreža raznovrsnih cesta i putova koji se spominju u vrelima XIII. st.,⁹⁴ među kojima je svakako najvažnija stara, antička cesta koja je županiju presijecala u pravcu sjever - jug. Riječ je o najvažnijoj srednjovjekovnoj komunikaciji na hrvatskom prostoru, poznatoj pod imenom *magna via exercitua* ili samo *magna via*, koja je preko Siska, Bihaća i Knina spajala Zagreb s jadranskom obalom.⁹⁵ Veliku je važnost, međutim, imao i komunikacijski pravac istok - zapad, kojim su još u IX. st., kako to jasno dokazuju i arheološki nalazi,⁹⁶ u dubinu hrvatskoga prostora prodirali franački utjecaji.

Dakako, ljudska se intervencija u prostoru nije ograničavala samo na izgradnju prometnica, pa je posve sigurno upravo taj čimbenik doveo do promjena u stanju biljnoga pokrova, ponajprije glede stanja šuma. Šume se, inače, u sačuvanim vrelima, prigodom navođenja granica pojedinih posjeda, spominju relativno često, iz čega se može zaključiti kako je u XIII. st. dobar dio županije još uvijek bio pod šumskim pokrivačem. Takve su šume, pak, sastavni dio posjeda, ili su čak podijeljene između pojedinih naselja, odnosno kolektivnih korisnika.⁹⁷ Uz druge koristi i pogodnosti koje su se iz njih mogle izvući (gradevni materijal, ogrjev itd.), šume su, i to one hrastove, bile prirodno ispasište svinja, za što su vrlo intenzivno doista i korištene.⁹⁸ Svakako je najveća prijetnja šumskome pokrovu bilo krčenje, što i suvremena vrela registriraju kroz pojavu toponima "laz" u značenju krčevine.⁹⁹ Priroda, pak, gorskoga terena, uz obilje vode i pogodnu

⁹⁴ U vrelima se ceste i putovi označavaju najčešće nazivom *via*, a kada se neka od njih želi preciznije odrediti obično se rabi izričaj *que ducit*/koja vodi prema nekom općepoznatom odredištu (primjerice: "ad viam que ducit in Zuynnicham" - *Diplomatički zbornik* VI, 415). Osim takvih određenja u vrelima se koriste i nazivi kao što su *via antiqua*/stara cesta, *via publica*/javna cesta, spominju se i križanja (ad bitium - *Isto*), kao i prijelazi i mostovi ("per eundem fulvium Maya ubi est transitus", *Diplomatički zbornik* VII, 183; "pons Wlchete", *Diplomatički zbornik* V, 406; "super ... Cuppa ubi est antiquus portus", *Diplomatički zbornik* XII, 160).

⁹⁵ Za prometnicu nazvanu *magna via* usp. dokumente u *Diplomatički zbornik* V, 45, 406-7, 544, 600, 610-1 itd.

⁹⁶ Usp. Nada Miletić, Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, *Glasnik zemaljskog muzeja* (Sarajevo), n.s. Arheologija XXI-XXII/1966.-67.; Ista, Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke, *GZM*, n.s. Arheologija XXXIV/1979.

⁹⁷ U Bornovcu se 1284. spominje "silua filiorum Radouan" (*Diplomatički zbornik* VI, 481). Drukčija je situacija, primjerice, s posjedom Pustadužica (Puztadulsyha), koji je *more feudario* polovicom XIV. st. od topuskoga opata dobio Ivan, sin Ivana. Posjed je uključivao i dio šume (silva ad eadem pertinens), pri čemu je ta šuma zapravo bila podijeljena između posjeda/naselja: Poljana, Lekenik i Pustadužica (prima meta ... incipit a parte silue possessionis Polanya ... in eadem silua ... per continuas quatuor arbores iliceas vna ab alia in bano spacio distantes ... ad metas silue ville Lekennyk ... per continuas vndecim arbores iliceas vna ab alia per ordinem in bono spacio distantes - *Diplomatički zbornik* XII, 464).

⁹⁸ Kod predaje već spominjanoga templarskog posjeda sv. Mihovila stanovitom Blažu 1353. bilo je, među ostalim, određeno: "si qui commetaneorum ... porcos in silvis pascerent, extunc proventus ... porcorum ipsi Blasio ... provenire debeat" (*Diplomatički zbornik* XII, 160).

⁹⁹ U jednom dokumentu iz 1277. spominje se "*lazina* nomine Dragnicse" na području oko današnje Brkiševine (Magyar országos leveltar, Diplomatai leveltar 47576). U XIV. st., točnije 1341., na istome se području spominju "particula terre que dicitur *Lazyna*", potom "silua *Lazyna*" te konačno "particula terre in *Lazyna*" (*Diplomatički zbornik* X, 617).

klimu, pogodovala je razvoju vitikulture, tako da se kroz XIII. i XIV. st. u brojnim naseljima na području nekadašnje županije (Zlatnik, Grabre selo, Srnov, Bročina, Svinica, Komogojno, sv. Mihovil na Kupi, Bornovac)¹⁰⁰ spominju vinogradi, a čak je i cijeli jedan kompleks zemljišta uz Petrinjčicu upravo poradi brojnosti vinograda na njemu nosio naziv Vinodol.¹⁰¹ O važnosti vitikulture posredno govori i činjenica da se u jednoj ispravi iz XIV. st., kojom se registrira predaja posjeda Sv. Mihovil na Kupi novom uživatelju, kod nabiranja kultura od kojih će se ubirati daće na prvome mjestu navodi upravo vino. Istom su prigodom pobrojane i one žitarice koje su se uzgajale na tome posjedu (pšenica, proso, raž, ječam, zob), a od kojih je novi uživatelj posjeda također trebao davati daće.¹⁰² Budući da se u sačuvanim vrelima inače gotovo nikako ne navode kulture koje su uz vinograde tvorile onaj dio biljnoga pokrova koji je bio rezultat ljudskoga rada, to se bez velikih dvojbi ovakva lista može smatrati dosta preciznim pokazateljem stanja.

Konačno, obilje voda, a u vrelima se često spominju "lokve", "kališta", "bare" i sl., i riječnih tokova, od onih velikih poput Save ili Kupe do brojnih rječica i potoka, uvjetovalo je još jedan oblik intervencije ljudske ruke u prostoru koji je bitno određivao povijesni pejzaž. Riječ je o ribnjacima, kojih se samo u fundacionalnoj ispravi iz 1211. spominje čak sedam, vjerojatno onih najvećih. O njihovoj veličini i uopće značenju daće se ponešto zaključiti već i iz naprijed spominjane činjenice da su tri od tih sedam ribnjaka posve sigurno tvorili cjelinu s istoimenim selima.¹⁰³ Način na koji su ti ribnjaci funkcionirali najvjerojatnije je bio vrlo sličan načinu na koji su nastajali i održavani u susjednoj Ugarskoj. Tamo su, naime, rukavci većih vodenih tokova posebnim ustavama odvajani od njih, ili su tzv. "mrtve vode" u blizini tih tokova povezivane iskopanim kanalima i izgrađenim ustavama. Na taj se način stvarala mogućnost povremene izmjene vode i ujedno pripuštanja ribe u tako stvorene ribnjake, no takve su instalacije zahtijevale stalni rad ljudske ruke, ponekad cijeloga sela ili čak skupine sela, na njihovu održavanju.¹⁰⁴ Da su tako funkcionirali i ribnjaci gorskoga vlastelinstva može se naslutiti već iz njihova smještaja uz veće riječne tokove,¹⁰⁵ no, na žalost, to je i gotovo sve što se može reći o ribnjacima na području gorskoga vlastelinstva.

U svjetlu svega rečenoga, ponavljajući već uobičajenu pritužbu na malu količinu starijih dokumenata iz kojih je uopće moguće crpiti relevantne informacije, može se zaključiti kako je područje gorskoga vlastelinstva na razmeđu XII. i XIII. st. bilo predmetom relativno intenzivne obradbe. Odrednica "intenzivno" ovdje se rabi u smislu stalnosti ljudskih nastambi i obradivih površina, kao opreka onim ekstenzivnim oblicima poljodjelstva u kojima su se i ljudske nastam-

¹⁰⁰ *Diplomatički zbornik* III, 336; V, 45, 49, 600; VI, 415; IX, 392; XII, 98-9, 160.

¹⁰¹ Usp. primjerice dokument u *Diplomatički zbornik* V, 610-1.

¹⁰² *Diplomatički zbornik* XII, 160.

¹⁰³ Usp. ovdje bilj. 38.

¹⁰⁴ Usp. o ribnjacima u srednjovjekovnoj Ugarskoj L. Makkai, *Agrarian Landscapes of Historical Hungary in Feudal Times* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 140), Budapest, 1980, 10.

¹⁰⁵ Sva tri ribnjaka uz koje je postojalo i istoimeno selo nalazila su se u blizini Save, a isto vrijedi i za ribnjak "Cherneth", koji je očigledno predstavljao dio zemlje "que vocatur Chernech, que fuit terra Leskonis cum *portu super Sawam*", kako se opisuje u fundacionalnom privilegiju iz 1211. Ribnjak, pak, zvan "Vustiloygne", kako mu samo ime kaže, nalazio se na utoku Lonje u Savu. Ovakvi su ribnjaci, kako objašnjava Makkai, *o.c.*, počeli nestajati s radovima na regulaciji riječnih tokova u XVIII. i XIX. st.

be i obradive površine stalno napuštale nakon određenoga vremena u kojemu je zemlja bivala iscrpljena obradbom bez obnove. Na žalost, ovdje nije moguće detaljnije govoriti o tehnološkim pojedinostima, kakve su, primjerice, plodored koji je u poljodjelstvu bio u uporabi, ili odnos stočarstva i poljodjelstva, uporaba poljodjelskoga alata (koja vrst pluga je bila u uporabi i t. sl.). No, ipak se posve sigurno, na temelju kasnije dokumentacije XIII. st., može reći kako je dolazak cistercita, s njihovim načinom vođenja vlastelinstva uz uporabu pisane dokumentacije i računa, odnosno s idejama o poljodjelstvu koje su u redu vladale u XIII. st., doista označio kvalitativan skok intenzivnoga poljodjelstva.¹⁰⁶

Cjelinu, međutim, stare županije, odnosno vlastelinstva hrvatskoga hercega, tvorilo je, pored "prava na" zemlju, i "pravo na" ljude i njihove službe. Podrijetlo i razvoj toga "prava", odnosno status županije prije no što je ona pod Arpadovićima zabilježena kao hercegsko vlastelinstvo, nisu jasni ali u ovom radu ni predmet posebnog interesa. Bitno je ovdje samo naglasiti da je tom cjelinom raspolagao i njome upravljao, najkasnije negdje u XII. st., hrvatski herceg,¹⁰⁷ odnosno župan gorske županije kada je hercegška čast bila upražnjena. Pri tomu su naslijeđene tradicije s jedne, potrebe korištenja i upravljanja "pravima na", s druge, te, konačno, utjecaj uspostavljanja nove uprave s dolaskom Ugra, s treće strane, bili oni bitni čimbenici koji su uvjetovali nastanak i razvoj čitavoga sustava sekundarnih "prava". Tim su sustavom "prava", zapravo, bili regulirani odnosi između *dominus*-a (hercega ili župana) i podložnika, s jedne, te između raznih kategorija podložnika međusobno, s druge strane. Cijela, pak, tako nastala "građevina" odnosa reproducirala se, kao u kakvu zrcalu, u načinu prostorne organizacije vlastelinstva, o čemu je već bilo riječi, i u onomu što se naziva "društvenom strukturom" unutar njega, o čemu će upravo biti riječi.

Sa željom raščlaniti na konkretnome povijesnom primjeru ovakvu, dosta kompliciranu križaljku, čini se uputnim početi od razglabanja razlika među pojedinim kategorijama podložnika što su obitavali na gorskome vlastelinstvu. U tome pravcu valja krenuti od uredbe što se nalazi u fundacionalnoj ispravi iz 1211., a u kojoj stoji: "satnici sa svojim podložnicima trebaju svoju službu vjerno ispunjavati, i to u žrtvi, sakupljanju i sijanju svih usjeva crkve (ranije - hercega ili župana - op. aut.). Od povremenih prinadležnosti u popravljanju kuća, kada god bude potrebno, kao i drugim dužnim službama; u kosidbi i prikupljanju sijena na svoj teret i svojim kolima; godišnje trebaju plaćati crkvi ono što su nekada plaćali hercegu ili županu, to jest: 4 vola i 30 kokoški, 4 guske, 300 kruhova, 30 vrčeva vina i 30 mjera zobi. A od službe župana dvornika mjeru raži, mjeru prosa, mjeru meda, jednoga vola, 15 kokošaka, jednu ovcu, 15 vrčeva vina, 30 mjera zobi i jednu gusku. U Bakuši su ljudi koji su dužni ovdje opravljati kuće i bačve, držati mlin i peć za potrebe redovnika, i ići po potrebama crkve kamo god im naredi dvorski knez."¹⁰⁸

¹⁰⁶ O tomu opširnije Mladen Ančić, *Cistercians in the 13th Century Croatia*, primljeno za tisak u časopisu *Medievistik*.

¹⁰⁷ O hercezima u doba Arpadovića usp. Beuc, *o.c.*, 101 i d.

¹⁰⁸ *Diplomatički zbornik III*, 105: "Centuriones cum suis subiectis servicium suum fideliter adimpleant, videlicet in metendo, congregando et inserendo omnes segetes ecclesie. De casualibus proventibus in reparandis domibus, quocinsecunque necesse fuerit et in aliis debitis serviciis, in secando fenum et congregando proprio victu et vehiculis; et annuatim persolvant ecclesie quod olim duci vel comiti persolvebant, scilicet: quatuor boves et triginta gallinas, quatuor anseres, trecentos panes, triginta ydras de vino, quadraginta cubulos avene. Et de servicio

Odgovor na pitanje tko su ovi "podložnici", koji sa svojim "satnicima" moraju ispunjavati navedene obveze, nije teško dati i treba ga, zapravo, tražiti u onoj formulaciji sa samoga početka iste isprave gdje su navedeni predmeti "prava na" što ih uživa "gospodar". Tu se, naime, među ostalim u jednoj dosta nespretnoj formulaciji spominju i *servi iobagiones*,¹⁰⁹ pri čemu nije baš najjasnije potječe li nespretnost i nezgrapnost ovoga izričaja od namjere onoga tko je tekst sastavljao ili, pak, od greške kod nekog od prepisivanja (danas, na žalost, ne raspoložemo izvornikom isprave koji bi riješio ovakve dvojbe). Sudi li se, međutim, po kontekstu u kojemu ovaj izričaj stoji, čini se kako bi svake nespretnosti i nezgrapnosti nestalo kada bi se između riječi *servi* i *iobagiones* ubacilo jedno *et*, te bi onda cijela formula glasila: *sive in servis (et) iobagionibus, sive in castrensibus*. U svakom slučaju ostaje nedvojbeno da su *servi* (ili, kao manje vjerojatno, *servi iobagiones*) upravo ona kategorija pučanstva koja pod ravnanjem "satnika" mora izvršavati navedene obveze. Tako postavljeno rješenje otvara sada probleme na dvije razine: na razini nazivlja i na razini stvarnoga položaja i uloge u životu vlastelinstva.

Na razini nazivlja, problemi s ranosrednjovjekovnim terminom *servus* već se odavno smatraju riješenima u europskoj historiografiji. Na temelju dosadašnjih istraživanja pouzdano je utvrđeno kako se semantičko polje toga pojma već do VIII. st. pomaknulo od antičkoga "roba" do feudalnoga "kmeta". Tim se starim nazivom, zapravo, već od VIII. označuje nova kategorija zavisnoga i osobno neslobodnog pučanstva, koje uklopljeno u "manorijalni" sustav uživa stanoviti zemljišni posjed, na ime kojega je obvezano "služiti" radnom snagom i naturalnim daćama svome "gospodaru".¹¹⁰ U našoj historiografiji stvari nisu ni izbliza tako čiste, to više što se, uglavnom u dalmatinskim gradovima, do duboko u XV. st., održalo i prvotno, antičko značenje pojma *servus* za označavanje neslobodne pomoćne radne snage u kućanstvu. Upravo je stoga teško utvrditi što je starohrvatski ekvivalent *servima*, odnosno "podložnicima satnika" naše isprave. Prilično jasan naputak za rješenje problema nazivlja pruža, međutim, članak 31. Vinodolskoga zakona formulacijom "od roda kmet", koji je posljednjeg izdavača, M. Baradu, vrlo precizno uputio na izričaj latinskih srednjovjekovnih izvora *de genere servorum*.¹¹¹ No, jednačenje "kmeta" Vinodolskoga zakona sa *servima* latinskih izvora nije, ipak, tako jednostavno, jer se u cijelom tekstu zakona jasno mogu raspoznati dva različita značenja pojma "kmet". Na jednoj strani, naime, tim se pojmom označuje ukupno podložno stanovništvo vinodolskoga vlastelinstva,¹¹² što korespondira s uporabom toga pojma i na širem prostoru u značenju koje ima su-

comitis curialis cubulum similaginis, cubulum millii, cubulum melis, bovem unum, quindecim gallinas, ovem unam, quindecim ydrías vini, triginta cubulos avene et anserem unum. In bachus sunt homines, qui debent ibidem reparare domos et dolia, molendinum et furnum pro necessitatibus fratrum tenere, et quocumque comes curialis preceperit pro necessitatibus ecclesie ire."

¹⁰⁹ Vidi ovdje bilj. 10

¹¹⁰ Usp. P. Anderson, *Prebodi iz antike u feudalizam* (izv. *Passages from Antiquity to Feudalism* - pr. D. Erbič), Ljubljana, 1989., 153; H.-W. Goetz, *Serfdom and the beginnings of a "seigneurial system" in the Carolingian period: a survey of the evidence*, *Early Medieval Europe*, 2/1, 1993., 35. Slično i Bogo Grafenauer, *Zgodnjefevalna družbena struktura jugoslovenskih naroda in njen postanek*, *Zgodovinski časopis*, XIV/1960., 75.

¹¹¹ Barada, *o.c.*, 110, koji, međutim, izričaj *de genere servorum*, sukladno svojim shvaćanjima, prevodi kao "pripadnika robovskoga staleža" unatoč preciznom jednačenju *servus* = "kmet".

¹¹² Usp., primjerice, čl. 5. zakona, prema kojemu se društvo u Vinodolu raspada na "kmetove", "plemenite ljude", "popove" i "sve ostale ljude" ("tako od skota kmetšćega, tako od plemenitih ljudi, tako od popi i od inih vsakih ljudi" - Barada, *o.c.*, 100); još je jasniji u ovom značenju čl. 50. prema kojemu "kmet" prigodom krađe dobiva dvostruku naknadu, a knežev dvor i njegovi službenici sedmerostruku ("da kmet vazme za tadbu od

vremena mađarska riječ *iobagio*.¹¹³ Drugo, ograničeno i uže značenje je upravo ono koje denotira izričaj "od roda kmet", značenje koje "kmeta" izjednačuje sa *servus*-om. Postavljajući na ovakav način problem na razini nazivlja, valja se okrenuti već citiranoj uredbi o dužnostima *servorum/kmetova* na vlastelinstvu u gorskoj županiji, kako bi se raščlambom tu navedenih obveza pokušao približe odrediti stvarni položaj i uloga u životu zajednice. Na prvome mjestu treba sada naglasiti kako je tu, s jedne strane, riječ o radnim obvezama u obradbi "gospodarevih" usjeva, što je i navedeno na prvome mjestu, no, istodobno ta je kategorija podložnika očigledno imala na raspolaganju i neke "svoje" zemlje, koje su obrađivali u vlastitoj režiji. Takav zaključak jasno proizlazi iz naturalnih obveza spram "gospodara" (živina, kruh, vino i žitarice) i naturalnoga podavanja "službe župana dvornika", koje bi bile nezamislive bez proizvodnje u vlastitoj režiji. Riječju, predložene obveze definiraju poljodjelsko pučanstvo koje je bilo dužno svojim radom obdržavati ono zemljište vlastelinstva kojim se *gospodar/dominus* izravno koristi i s njega ubire sav prihod (taj se dio posjeda obično naziva "dominikalne zemlje"), a zauzvrat uživa "svoj", ma kako mali, dio zemljišta s kojega se prehranjuje. Očigledno, posrijedi je ista ona kategorija podložnika kakve europska historiografija, kako je to već rečeno, razumijeva pod imenom *servi* od VIII. st. nadalje, odnosno o klasičnim feudalnim "kmetovima". Vraćajući se sada na vlastelinstvo u Gori, valja naznačiti kako su kompleksi "dominikalnih zemalja" na kojima su *kmetovi/servi/subiecti* obavljali svoju temeljnu "službu", te čestice što su ih nastavali i sami u svojoj režiji obrađivali, tvorili najveći dio onih zemljišnih jedinica što se u fundacionalnoj ispravi pobrajaju samo uz uporabu toponima, bez ikakva određenja bilo čijega specifičnoga "prava" na zemlju. Kako su, međutim, ti isti "glavni dijelovi" (*principales partes* - oznaka koja se rabi u ispravi iz 1211.) vlastelinstva, zapravo najvjerojatnije bile one "općine" o kojima je bilo riječi, danas naprosto nije moguće utvrditi na koji je način bila izvedena podjela na dominikalne zemlje i kmetovske čestice, s kojih su oni "gospodaru" godišnje davali naznačene količine prirodina. Kmetovski je, pak, rad na "dominikalnoj zemlji", slijede li se odredbe fundacionalne isprave, bio definiran naprosto količinom "gospodarevih" potreba, odnosno, na

ednoga 2, a dvor kneži ili služabnici više pisani od ednoga 7" - Barada, o.c. 118).

¹¹³ Usp. *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae* (ur. Marko Kosrenčić, Veljko Gortan, Zlatko Herkov), Zagrabiae MCMLXXIII., 612 s.v. "iobagio", s primjerima. Vrlo sličnu nekonzistentnost glede nazivlja i osobito uporabe termina "kmet" zrcale i izričaju u povelji bosanskoga bana Mateja Ninoslava, izdanoj 1240. Dubrovčanima. Na početku isprave ban naglašuje kako je u Dubrovnik došao u pratnji svojih "boljara", a potom se obvezuje kako će njegovi podanici, koji se navode kao "moi k'meti i moi liodie i moi vladal'ci", obdržavati korektan odnos spram Dubrovčana. Pri kraju isprave, u formuli koroboracije banovi se podanici prvo dijele na "kmetove" i "ljude", da bi se pri kraju svi podanici podveli pod kategoriju "kmetova" ("I hoštu da v'se ... bude tver'do od' mene samoga ... i od' moi'h' k'meti i od' moi'h' liodi; i k'to sie prilomi ili ia sam' ... ili moi k'meti ili ini k'to god' moi" - *Diplomatički zbornik IV*, 107-8). Drukčije značenje pojma "kmet" postavlja Petar Skok, *Etimološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika I*, Zagreb, 1973., 106-8, koji kao "najstarije značenje 13. i 14. v. u historijskim spomenicima" navodi ono "boljar, velikaš", a tek pod 5., s ograničenjem na hrv.-kaj. i slov. prostor XIV. st., navodi "seljak uopće, podložnik, delopolec, selnik, paur (Belostenec), *iobagio* u mađarskim historijskim spomenicima". Etimologija pojma "kmet" doista je vrlo problematična, a kao vrlo vjerojatno rješenje SKOK nudi postavku po kojoj "bi prvobitna posudjenica potjecala od srednjovjekovnog *cometia*", i to pod uvjetom "da je lat. riječ bila dovedena u vezu sa *commitere* 'affidare un incarico, comandare'. Tada bi i dalji semantički razvitak bio jasan: 'kmet je onaj kome je vladar ili zemljoposjednik povjerio izvjesnu dužnost, upravu sela ili grada, sudenje ili obrađivanje zemlje'. S tim bi se slagao naziv *comitatus* u mađarskom i hrvatskom srednjovjekovnom latinitetu u značenju 'županija'. Imalo bi se uzeti da *k'met* kao najstarija posudjenica potječe iz franačkog latiniteta na Balkanu i sjeveru."

prvi se pogled čini kako nije bio ničim ograničen. No, već spominjana klauzula o mogućnosti komutacije obveza, s formulacijom kako se u tome postupku mora paziti na očuvanje konačne sume opterećenja,¹¹⁴ jasno je svjedočanstvo opstojanja već utvrđene gornje granice kmetovskih obveza. Dakako, ta se konačna suma, u ovom slučaju radnoga opterećenja, iz ovako oskudna fonda izvora ne može iščitati, no već samo saznanje o njezinu postojanju dobro je polazište za razglabavanje o odnosima koji su povezivali "kmeta" i njegova "gospodara", zapravo o spletu veza koje su tvorile ono što danas rado nazivamo "društvenom strukturom". Za razumijevanje, pak, ovoga problema bit će se opet potrebno pozvati na stanje kakvo ocrtava Vinodolski zakon, odnosno sliku tih odnosa na vinodolskom vlastelinstvu.

Za početak valja ponoviti kako i Vinodolski zakon potvrđuje da je "kmetovo" uživanje "vlastitoga" posjeda u uskoj svezi s obavljanjem "službe". Naime, taj je "posjed", zapravo zemljišna čestica, nasljedan u "kmetovoj" užoj obitelji, ali i to samo u slučaju ako je nasljednik u stanju obavljati "vsu službu onu ku esu imili služiti dvoru otci i matere njih".¹¹⁵ No, odnos "kmeta" i "gospodara" ne završava se na čistoj razmjeni "posjeda" za "službu", jer između njih postoji i drukčiji odnos. Naime, "kmet" nema pravo na slobodno kretanje bez "gospodareve" izričite dozvole,¹¹⁶ a sukladno tako postavljenom odnosu, "gospodar" uživa pravo na odštetu u slučaju ugrožavanja potencijalnih koristi koje bi mogao imati od svoga "kmeta". Tako se, primjerice, u slučaju ozbiljnijega sukoba i nanošenja povreda među "kmetovima", "gospodaru", čiji su interesi time praktično ugroženi, mora isplatiti kazna od 40 libara, dok oštećenomu "kmetu" pripadaju samo 2 brava i plaćeni troškovi liječenja.¹¹⁷ U slučaju, pak, ubojstva "kmeta", što se na prvi pogled može činiti nelogičnim, "gospodar" ne polaže pravo ni na kakvu odštetu, no u stvarnosti njegov interes time doista i nije ugrožen, jer se na mjestu ubijenoga odmah pojavljuje njegov nasljednik koji preuzima "službu", a tako nije kod ozbiljnijih povreda. Konačno, slika podređenosti, što je daje naslutiti već i dugo održavanje u uporabi antičkoga pojma *servus*, zaokružena je činjenicom da u slučaju nadoknade štete nastale krađom "kmet" može računati na dvostruku vrijednost ukradenih dobara, dok "gospodar", njegov "dvor" i "oficiali" imaju pravo na čak sedmerostruki iznos.¹¹⁸ Ukupno, pak, "kmetovo" mjesto u hijerarhijski organiziranoj slici vlastelinstva, dakle, ne više samo spram "gospodara", definirano je i razlikom u odnosu na kategoriju "plemenitih" ljudi, pravnom nesposobnošću međusobnoga zastupanja pred sudom bez izričite suglasnosti "dvora".¹¹⁹

Osim pod vlašću "gospodara" i uklopljenog, dakle, u mikrosocijalnu hijerarhiju, Vinodolski zakon prikazuje "kmeta" i u njegovu horizontalnom okruženju, odnosno predoduje različite načine na koje on funkcionira u društvu sebi jednakih. Prvi okvir "kmetove" društvenosti jest uža obitelj, u kojoj se održava primarna reprodukcija, kako ona vlastita tako i ona koja, kako je rečeno, ide u račun "gospodara". Sljedeći okvir opet određuje krvno srodstvo, ovaj put krug "bližika", rodbine, koja u "kmetovu" životu ima razmjerno važnu ulogu. Rodbinske su veze, na-

¹¹⁴ Vidi ovdje bilj. 20.

¹¹⁵ Riječ je o čl. 32., kojim se regulira eventualno pravo "kmetovskoga" naslijeđa po ženskoj liniji, koje je moguće pod gornjim uvjetom (Barada, *o.c.*, 112).

¹¹⁶ Objašnjenje vidi u Barada, *o.c.*, 47 i d.

¹¹⁷ Čl. 25., u Barada, *o.c.*, 108.

¹¹⁸ Vidi ovdje bilj. 56.

¹¹⁹ Čl. 54., u Barada, *o.c.*, 122.

ime, veze primarne solidarnosti, u mjeri u kojoj "bližike" snose odgovornost za postupke pojedinca ali i trpe štetu zbog ugrožavanja pojedinca u okviru toga kruga. Tu situaciju razvidno predočuje čl. 31. određujući da se odšteta za ubijenoga "kmeta" ima dijeliti napola između izravnih nasljednika, to je onaj prvi "obiteljski" krug, i "bližika", koji su očigledno pretrpjeli štetu gubitkom jednoga člana toga kolektiviteta. No, u slučaju kada "kmet" učini ubojstvo i pobjegne, odštetu oštećenoj strani, opet napola i po istom načelu, također dijele nasljednici i "bližike". Kolektivna je odgovornost, međutim, običajnim i zakonskim uredbama ograničena na plaćanje odštete, jer ni nasljednici, obitelj, ni "bližike", rod, ne sudjeluju u snošenju same kazne za učinjeno djelo.¹²⁰

Treći krug "kmetove" društvenosti, prema Vinodolskom zakonu, tvori institucija "općine", koja ovdje kao društvena institucija zahtijeva nešto više pozornosti i objašnjenja. Naime, naprijed je već podosta rečeno o općini kao teritorijalnoj zajednici gorskoga vlastelinstva, koja se, međutim, kao takva izravno ne spominje u fundacionalnoj ispravi iz 1211. Slično stvari stoje i glede funkcija općine kao društvene zajednice,¹²¹ no čini se kako se ipak s puno sigurnosti može reći da se ona u takvu svojstvu, ili bar jedan njezin važan dio, krije iza već citirane formulacije *centuriones cum suis subiectis/satnici sa svojim podložnicima*. Riječ je zapravo o tomu da, kako je to već naglašeno, u prvom planu interesa autora fundacionalne isprave nije bilo opisivanje organizacije vlastelinstva, nego sastavljanje popisa dužnosti podložnika spram "gospodara", te i nije nikakvo čudo da je on u svome tekstu naprosto zanemario sve elemente opisa institucije općine, čak i ako je takvih bilo u spomenutom popisu/urbaru što ga je prethodno sastavio župan Martin. Na drugoj strani, međutim, u Vinodolskome je zakonu pozornost ponajrije usmjerena na definiranje i kodificiranje procedura za razrješavanje konfliktnih situacija na vlastelinstvu, pa je on stoga mnogo precizniji kod navođenja pa i definiranja pojedinih institucija. Iz te preciznosti, zapravo već iz protokola zakona, postaje jasno kako svaka od vinodolskih "općina" ima svoja satnika, što sada već u mnogome približava neimenovanu instituciju fundacionalne isprave koja se krije pod formulacijama *centuriones cum suis subiectis* i "općinu" Vinodolskoga zakona. U svojim, pak, raščlambama Miho je Barada izrekao većinu onoga što se o "općini" dade razabrati iz zakona,¹²² no pri tomu je posve zanemario jednu od najbitnijih dimenzija te institucije, upravo onu koju precizno razotkriva naša fundacionalna isprava iz 1211. Naime, osim što je "općina" neke vrsti samoupravne zajednice cjelokupnoga pučanstva na području administrativne jedinice svakoga grada/utvrde u Vinodolu (u "općini" se uređuju oni poslovi i odnosi koji ostaju izvan "gospodareva" fokusa), ona je i glavna organizacijska spona između podložnika i "gospodara" još iz vremena kada je poglavita dužnost *kmeta/servi* bila obradba "dominikalne zemlje". To vrlo jasno proizlazi iz citirane uredbe o "službi" satnika i njihovih "podložnika" u kojoj su i naturalna podavanja raspoređena upravo po načelu organizacijske jedinice "općine",¹²³ no ta je situacija u razvoju vlastelinstva ostavila dubokoga traga i u uredbama Vinodol-

¹²⁰ Čl. 31., u Barada, *o.c.*, 110.

¹²¹ Adamček, *o.c.* 291, govori o "seoskim općinama" XVI. st. na području cistercijskoga vlastelinstva, dok iz njegova opisa, po kojemu su te općine "imale složenu strukturu. U njima su živjeli opatovi kmetovi, plemićki rodovi, kmetovi sitnih plemića i poneki predijalac. Svaka od tih kategorija podložnika uživala je svoje slobodine" proizlazi kako se ipak ne radi o "seoskim općinama" već o znatno širem obliku teritorijalne/upravne, odnosno društvene zajednice, upravo onakve o kakvoj je ovdje riječ.

¹²² Barada, *o.c.*, 83-90.

¹²³ Vidi ovdje bilj. 52.

skoga zakona zabilježenim potkraj XIII. st. Tragovi takve organizacije vlastelinstva i prvotno najvažnije uloge "općine" vide se u čl. 17., koji određuje da "niedan od kmet i od ljudi općinskih ne more poiti prebivati v niednu crikav ni v niednu opatiju ili v molstir služiti ili se onde položiti za obaritelnika, ako nije *s volu* kneza i *općine*",¹²⁴ pri čemu se "općina", kao i "gospodar", pokazuje zainteresiranom za očuvanje broja radnih ruku koje obdržavaju dužnu "službu". Istu skrb "općine" za zaštitu svoga radnog potencijala zrcali i odredba iz već citiranoga čl. 31., sukladno kojoj je za ubijenoga "kmeta" ubojica, uz odštetu nasljednicima i "bližikama" u iznosu od 100 libara, morao platiti i 2 libre općini "onoga grada ki e ubien".¹²⁵

U okviru ovakvoga razglabanja čini se kako je ovdje pravi trenutak upozoriti na posebnost položaja "kmetova" u gorskom naselju Bakuši. Naime, Bakuša je nedvojbeno ulazila u okvire podjele vlastelinstva na "općine", no položaj i dužnosti tamošnjega pučanstva ovdje su posebice zanimljivi zbog dva razloga. Na jednoj strani stoji činjenica da su tamo bili nastanjeni specijalizirani kmetovi/obrtnici, zaduženi za obdržavanje "mehaničkoga" dijela vlastelinstva (bačve, peći, mlinovi itd.), što zorno ocrta i potvrđuje kao temeljno načelo organizacije posjeda načelo samodovoljnosti i zatvorenosti društvene/gospodarske zajednice u granicama županije/vlastelinstva. Isto to načelo, zapravo njegovu stvarnu primjenu, zrcali također već i sama činjenica da je primarna društvena funkcija kmeta obdržavanje gospodareva zemljišnog posjeda, no upravo primjer naselja Bakuša vanjski je "simptom" znatnih promjena glede toga stanja na razmeđu XII. i XIII. st. Naime, to što je 1213. kralj Andrija II. dopustio topuskome opatu u tome mjestu otvoriti "trg" i kod uređenja toga "trga" koristiti se "tržnim pravom" uobičajenim u kraljevstvu,¹²⁶ svjedoči o krupnim promjenama što su bitno redefinirale sliku društva, a bile izazvane gospodarskim razvojem. Stvar postaje to jasnijom uzme li se u obzir da je predviđeni "trg" u Bakuši bio u stvarnosti već treći takav oblik naselja na prostoru županije/vlastelinstva. Najstariji je svakako bio onaj u naselju, odnosno ispod utvrde Gora, koji su otprije (XII. st.) držali templari, a odakle su i topuski cisterciti dobivali dio prihoda. Drugi je "trg" nastao u samom Topuskom, najvjerojatnije onda kada je "dvor", nakon darivanja Gore templarima, preseljan iz toga naselja u Topusko. Bio je to naravni posljedak stvaranja novoga administrativnog središta vlastelinstva, gdje su se sada prikupljale plodine s "pridvornoga" dijela zemalja, odnosno sve one daće što su ih podložnici davali u naravi. Do trenutka kada je vlastelinstvo predano cistercitema, "novi" je "trg" već bio dobro uhodan, a sudeći prema formulaciji koja je uporabljena u ispravi iz 1213. (*sciendum est/poznato je*), i visina naknade koja se plaćala na ime tržnih pristojbi, u dva jednaka godišnja obroka, također je bila ranije utvrđena.¹²⁷

Narav i količina izvora koji su očuvali do naših dana ne omogućuju jasno praćenje toga razvoja, no u sklopu velikih mijena o kojima je već bilo riječi u svezi s pojavom kolonista, širila se i upo-

¹²⁴ Čl. 17., u Barada, *o.c.*, 106.

¹²⁵ Vidi ovdje bilj. 65.

¹²⁶ *Diplomatički zbornik III*, 121. Posve je jasno da se uvjeti za službeno otvaranje "trga" nisu stekli u dvije godine, od 1211., vlasti opatije nad gorskom županijom, to više što je "mehanička" gospodarska orijentacija pučanstva Bakuše sama po sebi stvarala pogodne uvjete za rast i razvoj razmjemenoga čvorišta.

¹²⁷ Uredbe koje se odnose na dva "trga", u Gori i Topuskom, ušle su u drugu ispravu, onu iz 1213., i glase: "Preterea sciendum est, quod hospites de foro Toplice singulis annis decem pensas frisaticorum eidem ecclesie solvere tenentur: in nativitate domini quinque pensas et in pascha quinque pensas, preter marturinas quas sicut alii solvant. In foro templariorum de Gorra habent fratres nostri de Toplica medietatem tributii, preter pisces et peccora et primum denarium" (*Diplomatički zbornik III*, 117).

raba novca i novčano gospodarstvo, što se jasno zapaža već na samom primjeru gorskoga vlastelinstva. Naime, saberu li se samo iznosi daća koji se sa sigurnošću mogu utvrditi,¹²⁸ izlazi da je herceg odnosno župan na prostorno već razdrobljenom vlastelinstvu prije 1211. godišnje ubirao 6080 frajzaških denara, ili 30 maraka i 2 pense srebra u novcu. Dakako, porast je značajnija novca i razmjembenoga gospodarstva neminovno vodio razaranju organizacije utemeljene na načelu samodovoljnosti zatvorene zajednice, a u sklopu se toga procesa postupno prenosi i težište funkcionalne podjele unutar samoga vlastelinstva, kojoj iz "gospodareva" kuta gledanja svrha više nije proizvodnja plodina već "proizvodnja novca". Praktična je konsekvencija takva slijeda to da je poljodjelsko stanovništvo, kojega je prvotna funkcija održavanje gospodareva zemljišta, u tom procesu postupno postajalo sve važnije kao izvor novčanoga prihoda u obliku raznih podavanja. Jedan je od svakako najvažnijih i najzamjetnijih rezultata takva razvoja bio i postupni, no ipak sigurni silazak s povijesne scene "kmeta" kakvoga još 1211. poznaje fundacionalna isprava, pri čemu je dinamika toga gibanja bila različita od vlastelinstva do vlastelinstva, u ovisnosti o mnoštvu čimbenika.¹²⁹ Upravo u takvu svjetlu valja promatrati, primjerice, i činjenicu koju očituje fundacionalni privilegij, naime, da na razmeđu XII. i XIII. st. čak i najniža kategorija podložnika, *servi/kmetovi*, raspolaže vlastitom imovinom, uključujući i koła. Sve što je rečeno u gornjim redovima predočava jake razloge zbog kojih nije moguće posve poistovjetiti organizacijske oblike gorskoga i vinodolskog vlastelinstva, jer trenutke u kojima je sačuvanim dokumentima "snimljeno" stanje na njima dijeli više od 70 godina (1211. - 1288.), odnosno više nego dovoljno vremena u kojemu su naznačeni procesi dali i te kako zamjetne rezultate. Pa ipak, kako je ovdje riječ samo o temeljnim odrednicama ustroja, valja upozoriti na još jednu značajku "općine" koju otkriva Vinodolski zakon, a koja se zacijelo može smatrati sveopćom. Naime, kako je to već razjasnio Barada, "općina" je obuhvaćala sve pučanstvo određenoga područja, bez obzira na društveni status pojedinca,¹³⁰ što je stajalo u uskoj svezi s naravi i djelokrugom poslova i problema koji su rješavani u tom okviru. Na stanovit način to potvrđuje i popis zemalja koje su tvorile posjed predan opatiji 1211., a oko kojega je ovdje bilo toliko riječi. Naime, u tome su popisu, a u okviru pojedinih "općina" (ako se gornja razglabanja o toj instituciji prihvate kao točna), jedna pored drugih navedene i, očigledno izmiješane, one zemlje koje su denominirane samo toponimom (najvjerojatnije dijelovi "dominikalne" zemlje i "kmetovske" čestice) i one u čijem je nazivu bilo osobno ime, kao znak pripadnosti određenome titularu. I dok za onu prvu kategoriju zemlje ("dominikalni" i "kmetovski" kompleksi) fundacionalna isprava ne daje nikakve naznake o organizaciji, za ovu drugu, koja ima definiranoga titulara, odnosno korisnika, može se reći bar nešto.

Štoviše, u ovom slučaju, riječ je o području koje je bilo podložno i drugim vrstama podavanja.

¹²⁸ Riječ je o tek malom dijelu prihoda - tržnoj pristojbi s "trga" u Topuskom i marturini, no ne u punom iznosu, koja se ubirala od "jobagiona". U dobijeni, dakle, iznos uračunano je: 10 pensa ili 2 marke tržne pristojbe; 8 maraka i 2 pense ili 42 pense marturine od 14 rodbinskih zajednica "jobagiona" koji se navode u ispravi iz 1213.; 20 maraka ili 400 pensa marturine od 6 izuzetih rodbinskih zajednica "jobagiona" koje kralj Bela IV. 1225. poklanja topuskim cistercitema - no tih 20 maraka tek su dio marturine što se pobire od ovih 6 rodbinskih zajednica, o čemu će još biti riječi (Belina darovnica u *Diplomatički zbornik III*, 250-1). Izvan ove računice, u nepoznatom iznosu, ostaje pola tržne pristojbe s "trga" pod Gorom, veći dio marturine itd. itd.

¹²⁹ O tomu dugotrajnome procesu ukratko razglaba i Beuc, *o.c.*, 143 i d.

¹³⁰ Barada, *o.c.*, 86.

Temeljna je, naime, značajka uređenja onoga dijela posjeda koji nije ulazio u fond što ga je "gospodar" izravno iskorištavao podjela na organizacijsku jedinicu nazvanu *mansio*, pri čemu su u praksi postojali izuzeci i od ovoga načela. *Mansio*, pak, kao organizacijska jedinica posjeda jest u najizravnijoj svezi s razrezivanjem i prikupljanjem vladarskoga poreza, dobro poznate "marturine".¹³¹ Taj su vladarski porez, uz različite druge obveze spram "gospodara", plaćale sljedeće kategorije podložnika na gorskome vlastelinstvu: *iobagiones, homines de foro, hospites, castrenses*,¹³² ili drukčije rečeno, sve pučanstvo izuzimajući *serve/kmetove*. Iznos, pak, toga poreza, u visini 24 frajzaška dinara, razrezan je upravo po *mansiu*, koji se tako ukazuje kao porezna jedinica, prevođiv kao staroslavenski "dim", koji još u IX. st. i ruska Nestorova kronika povezuje s porezom plaćanim kožom "bijele vjeverice".¹³³ Od takva načina plaćanja vladarskoga poreza 1211. bilo je izuzeto pet rodova, poimenično navedenih, koji su svoju "marturinu" plaćali skupno, u visini 3 marke, dočim se 1213. broj na taj način izuzetih i povlašćenih rodova povećao na četrnaest, o čemu će u drugoj prigodi biti više riječi. Ono, pak, što se kroz ovako postavljeno razglabanje čini neprijepornim jest zaključak po kojemu *mansio/dim* predstavlja idealnu, računsku organizacijsku jedinicu, koja u ovo doba ne stoji ni u kakvoj svezi s realnom veličinom stvarnoga posjeda, "selišta", što pripada svakome "dimu". Naime, takav zaključak jasno proizlazi već i iz toga što nije moguće zamisliti život bilo koje društvene zajednice u uvjetima idealne jednakosti kakvu bi pretpostavljala jednakost "selišta" s kojih se plaća "marturina" u istome iznosu. Uza sve to i unatoč svemu što je do sada rečeno u našoj historiografiji o "marturini", sadržaj fundacionalnih isprava iz 1211. i 1213. jasno naznačuje i sljedeće: do početka XIII. st. plaćanje vladarskoga poreza nedvojbeno je bilo znak pripadnosti pojedinca kategoriji "slobodnih" ljudi, odnosno ljudi čiji je društveni položaj definiran posjedovanjem zemlje, na ime čega se vladaru i plaćao porez (posve jasna opreka: "kmet" je na ime svoje "čestice" dužan raditi na gospodarevoj zemlji - "slobodni" je čovjek na ime svoje zemlje dužan plaćati porez, bilo u kuninoj koži ranije, ili u novcu kasnije).

No, tako postavljena razlika između "kmeta" i "slobodnoga" čovjeka ne ograničava se samo na obveze, već u sebi nosi i razliku glede prava na zemlju. Naime, u slučaju je "kmeta" nasljeđivanje zemlje moguće samo u krugu najužih srodnika (od roditelja na djecu), dok se u slučaju "slobodnih" ljudi pravo naslijeđa proteže i na širi rodbinski krug, "bližike" odnosno "pleme" onodobnih izvora. Detaljnije razglabanje samih značajki "slobode" kao i položaja "slobodnoga" pučanstva, međutim, u uskoj je svezi s cijelim kompleksom problema pojave srednjovjekov-

¹³¹ *Diplomatički zbornik III*, 104: "Pro marturinis unaqueque mansio viginti quatuor frisaticos solvere tenetur annuatim."

¹³² O pobiranju "marturine" pored prethodne bilj., usp. na *i.m.*: "Ab hac autem marturinarum sollucione nullus exemptus est preter quinque, quorum hec sunt nomina: Bremiuer in Bouicha, Wulkan, Werkis, Bogdan et Gostowe. istorum quinque iobvavgionum(!) quilibet cum fratribus suis uterinis et nepotibus debet ecclesie de Toplica tres pensas annuatim ... Homines de foro Toplice preter marturinas ..."; *o.c.*, 116: "Hospites autem et castrenses tocius prenominati comitatus solvant in monasterio Toplice singuli de singulis mansionibus annuatim marturinas, sicut nobis solvere solebant et cubulum unum frumenti et alium avene ... a festo sancti Mchaelis usque ad festum omnium sanctorum, sicut et marturinas. Preterea solvant iidem hospites et castrenses collecto-ribus marturinarum, qui ex parte ecclesie missi fuerint, de qualibet mansione duas pagachias et cubulum unum avene et galinam unam. Et hec omnia ad ecclesiam de Toplica propriis vehiculis portabunt."

¹³³ Prema Mažuranić, *o.c.*, 237, s.v. "dim"

noga plemstva na hrvatskome prostoru. Pokretanje, pak, toga pitanja izvan onoga što je mnogo ranije rečeno o *hospitima* i *castrisima* zahtijevalo bi znatno proširenje ovoga teksta, koji bi u tom slučaju daleko nadišao formu koju sada ima. Stoga cijeli ovaj kompleks pitanja i problema ostavljam za posebnu raspravu.

Vraćajući se, dakle, gorskome vlastelinstvu nakon što je izdvojeno ono što bi se moglo označiti kao teorijske zasade prvotne organizacije vlastelinstva, pri čemu se naglasak stavljao na načelo samodovoljnosti, te odatle izvedenu funkcionalnu uvjetovanost društvenoga položaja, valja sada naznačiti kako je podložno pučanstvo (*kmetovi/servi*) organizacijski i administrativno bilo pod ovlastima *satnika/centurionum*. Pri tomu nas ne bi trebala zavarati latinska terminologija kraljevske kancelarije (*centuriones*), koja, doduše, lako može navesti na zaključak tipa: "očito da je ustanova županstva u Slavoniji prije dolaska Arpadovića suviše slaba da bi mogla prodrjeti u rječnik novih gospodara".¹³⁴ Naime, ovdje je odmah primijetiti kako latinski izričaj *centurio* ima izravni ekvivalent u staroslavenskom i starohrvatskom "s' t' nik", odnosno da je ta služba raširena po cijelome slavenskome jugu. S punom je preciznošću, upravo onako kako je to slučaj i u navedenom tekstu isprave iz 1211., služba definirana u Ljetopisu popa Dukljanina, a tijekom XIII. i XIV. st. "satnik" se postupno transformira u seoskoga, odnosno općinskoga *suca/judicem*.¹³⁵

Sama je transformacija "satnik" > "sudac", kao dugotrajni proces koji je na gorskome vlastelinstvu najvjerojatnije već otpočeo u vrijeme izdavanja fundacijskog privilegija 1211., također, kao i druge pojave o kojima je ovdje već bilo riječi, stvarni posljedak već razmotrenih procesa. Ranije spominjani simultani demografski i rast obradivih površina dovodi do nicanja novih *sela/villarum* i s tim u svezi dubokih promjena u svim društvenim domenama, onemogućujući, među ostalim, čak i fizički perpetuiranje starih oblika organizacije. U tom sklopu neodrživom postaje i funkcija "satnika" kao predstojnika gospodarske organizacijske jedinice zadužene za obdržavanje i iskorištavanje gospodareva, dominikalnog zemljišta. Pomicanje težišta "gospodareva" interesa s obradbe i korištenja vlastitoga zemljišta na ubiranje daća, od "aktivne" gospodarske uloge ka "pasivnoj/rentijerskoj" ulozi u gospodarskom životu zajednice, povećava društvenu važnost prostornog okvira "sela", kamo se seli i društvena moć kojom već raspolaže naš "satnik".

Na drugoj, pak, stepenici iznad "satnika" stoji upravitelj posjeda, kojega se služba u ispravi napisanoj u kraljevskoj kancelariji označuje izričajem *comes curialis*. Djelokrug rada i ovlasti ovoga "upravitelja posjeda" definiraju uredbe sukladno kojima je upravo *comes curialis* taj koji po po-

¹³⁴ N. Klaić, *o.c.*, 258. O značenju što ga u ovo doba, kada se pismenost još uvijek održava kao privilegij zatvorene elite, ima podrijetlo onoga tko piše može se napisati čitava raspra. Utjecaj etničke pripadnosti, i s tim u svezi sklonost prevodenju svega onoga što nije "moje" kod onih koji pišu, zavređuje punu pozornost današnjega historičara, a da se ta svijest o razlici "našeg" i "njihovog" dade vrlo lako zamijetiti vidi se na primjeru ulomka jedne isprave što je ostala prepisana u kartularu topuske cistercijske opatije. Naime, 1272. razgraničeni su posjedi kolonista u gorskoj varoši oko crkve sv. Klementa i topuske opatije, a ispravu je o tome poslu pisao netko od stanovnika varoši. Etničko podrijetlo (ugarsko) i svijest o razlici u odnosu na hrvatski okoliš jasno svjedoče formulacije "qui in *wlgari sclauonico* dicitur", odnosno "que in *wlgari nostro* fyz dicitur" (*Diplomatički zbornik VI* 1908, 11), pri čemu je ono "fyz" mađarsko ime za vrbu.

¹³⁵ Usp. Skok, *o.c.*, 336, s.v. "sto"; Dabinović, *o.c.*, 128 i d.; Barada, *Hrvatski vlasteoski ...*, 89, prihvaćajući tumačenje uloge i djelokruga poslova što ih za "satnika" definira "Ljetopis popa Dukljanina", podrijetlo te službe traži u vojničkome uredjenju, smatrajući k tomu kako je "satnike birao narod".

trebama "crkve", dakle gospodara, odašilje kmetove nastanjene u Bakuši na put, odnosno upravo on nastupa kao opatov (opet gospodarev) ili županov zamjenik kada se sudi podložnicima.¹³⁶ Izravnu liniju nadređenosti, koja od "kmeta" preko "satnika" vodi do "upravitelja posjeda", zasvjedočuje i činjenica da upravo na *kmetove/servos* spada dužnost uzdržavanja "upravitelja" kroz posebnu "službu", u izvoru označenu kao *servicium comitis curialis*. Do početka XIII. st. ta se "služba" još uvijek obdržavala kao davanje u naturi koje se skupljalo od "kmetova" na cijelom posjedu/vlastelinstvu.

Staroslavenski je i starohrvatski ekvivalent pojmu *comes curialis* nedvojbeno "dvornik", koji se kao služba ali i titula javlja još za kraljeva iz dinastije Trpimirovića.¹³⁷ Pri tomu valja, ipak, voditi računa o tomu da se u ispravi iz 1211. ne radi o običnom "dvorniku", jer je - doduše čini se tek u kasnijim vremenima - na jednom posjedu znalo bivati više dužnosnika s tom istom titulom, kako je to razvidno već iz ono nekoliko primjera koje u svom djelu navodi Mažuranić. Prvi, pak, od Mažuranićevih primjera, onaj koji potječe iz Vinodolskoga zakona iz 1288., i u kojemu se navodi "Črna, dvornik vsega Vinodola i od knezi zgora rečenih"¹³⁸ naglaskom na "cijelom Vinodolu" i "svim" knezovima kao skupnom "gospodaru", jasno upućuje u kojem se smjeru krerao daljnji razvoj. Naime, na vlastelinstvima koja su darivanjem iz vladarskih ruku prelazila u vlast plemićkih rodova javljao se problem jedinstvene uprave koja se morala potčinjavati različitim voljama većega broja "gospodara", što je nakon prvih podjela posjeda među članovima roda postalo čak i fizički nemoguće. Vinodolsko vlastelinstvo, za koje je sačuvana relativno dostatna dokumentacija, zorno ilustrira kako su stvari dalje tekle. Naime, u jednom dokumentu iz 1430., koji citiraju i Mažuranić i Barada, u adresi se navode "dvornici" u množini, i to tek nakon "potknežina", "sudaca" i "satnika", što je jasan pokazatelj, s jedne strane, procesa drobljenja vlastelinstva, ali, s druge strane, i pada važnosti same funkcije "dvornika" u uvjetima smanjenja produkcije na dominikalnom zemljištu. Konačno, to što je 1288. Črna "dvornik vsega Vinodola" upozorava kako u doba kada je nastao Vinodolski zakon, dakle, 70-ak godina nakon što je Vinodol došao u posjed novih vlasnika, kasnijih knezova Frankopana, proces prilagodbe prvotne organizacije posjeda potrebama novih vlasnika još nije daleko odmakao, što olakšava usporedbe koje su ovdje pravljene.

Na gorskom vlastelinstvu dužnosti i prava *dvornika/comitis curialis* u sudbenom postupku, gdje je nastupao kao zamjenik *gospodara/domini*, održale su se sve do XVI. st. U to je doba "špan" ili *judex ordinarius*, kako je tada nazivan u dokumentima, još uvijek održavao "o Jurjevu redovite sudske skupštine cijele opatije" odnosno opatijskoga vlastelinstva.¹³⁹ Zapravo su te sudbene ovlasti i "redovita sudska skupština", što su se održavali svake godine o Jurjevu, ali za cijelu staru županiju i pod uobičajenim hrvatskime nazivom "shod",¹⁴⁰ onaj posljednji element koji

¹³⁶ Mađarska historiografija smatra da je *comes curialis* županov zamjenik, isto što i *maior castri*, dakle, kaštelan središnje županijske utvrde (usp. Fügedi, o.c., 18).

¹³⁷ Usp. Mažuranić, o.c., 295-6, s.v. "dvornik"; Skok, o.c., I, 466, s.v. "dvor".

¹³⁸ Usp. tekst u izdanju Barada, o.c., 96.

¹³⁹ Adamček, o.c., 291.

¹⁴⁰ Adamček, o.c., 292, bilj. 62, navodi kako se "opća vlastelinska skupština u XVII st. zove 'sokodalom'", u čemu nije teško prepoznati iskvarenu grafiju sa "sochodum/shod", koji se susreće u ranijim vrelima. O županijskim "shodovima" vidi sada opširnije Mladen Ančić, Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38/1996., 67-8.

definira strukturu vlastelinstva. Na žalost, osim što se ta funkcija spominje u fundacionalnom privilegiju, iz dostupne se dokumentacije ne može čak ni naslutiti kako je uopće "gospodar" stekao sudbene ovlasti nad podložnicima na vlastelinstvu. Problem sa sudbenim ovlastima u ovome konkretnom slučaju, naime, proizlazi iz činjenice da gorska županija nije bila obično vlastelinstvo, već vlastelinstvo hrvatskoga hercega, koji je po naravi svoje službe već raspolagao takvim ovlastima. U vrijeme kada nije bilo hercega, njegove je ovlasti preuzimao župan izravno odgovoran kralju, pa stoga nije moguće posve jasno razlučiti u kojoj su se mjeri u takvim okolnostima uspjele očuvati izvorne značajke županijske organizacije, odnosno koliko je hercegovina uprava utjecala na njihove promjene.

Problemi pokrenuti na prethodnim stranicama i rješenja koja su za njih ponudena nisu ni izbliza iscrpan, pa čak ni zadovoljavajući pogled na strukturu jednoga vlastelinstva u Hrvatskoj razvijenoga srednjeg vijeka. Dakako, za takav bi pogled valjalo raspolagati brojnijim i opširnijim materijalom vrela od raspoloživoga, ili bi bar bilo potrebno imati u cijelosti sačuvan onaj popis posjeda (spomenut ranije u raspravi) što ga je prije predaje cisterciticima napravio župan Martin. Ovako je povjesničar prisiljen "tapkati u potpunome mraku", oslanjajući se na skraćeni prijepis toga važnoga izvornog dokumenta, ne znajući pri tomu po kojemu je ključu u kraljevskoj kancelariji iz Martinova popisa vađen materijal koji je potom unešen u svečani kraljevski privilegij.

No, unatoč takvu ograničavajućem čimbeniku, ili, još preciznije, upravo zbog nedostatka sličnih vrela, kraljevski su privilegiji iz 1211. i 1213. izvanredno dragocjen materijal za poznavanje velikih vlastelinstava, bez obzira na to tko ih je držao. Ono najvažnije što dva privilegija otkrivaju jest mogućnost da se bar nasluti proces u kojem se ranosrednjovjekovna struktura tih velikih vlastelinstava postupno rastače, a na razmeđu XII. i XIII. st. taj je proces već u dobroj mjeri bio pri kraju. Riječ je, zapravo, o tomu da se očigledno zaokruženi, i teritorijalno jedinstveni, ranosrednjovjekovni veleposjed, utemeljen na načelu samodovoljnosti, počinje naprosto raspadati pod teretom gospodarskih i društvenih mijena koje nosi razdoblje nakon godine 1000. To je jedna od velikih tema europske gospodarske povijesti ovoga doba,¹⁴¹ no valja odmah naznačiti kako ovaj proces na hrvatskome prostoru očigledno kasni u odnosu na svoje europske uzore/obrasce. Naime, kraljevski privilegiji otkrivaju složenu situaciju u kojoj norme staroga oblika organizacije veleposjeda naprosto više ne pokrivaju stvarne postojeće odnose. Ranija podjela na općine/satnije, sukladna potrebama intenzivne obradbe dominikalnoga zemljišta snagom podložnoga kmetškoga pučanstva, sa svojim prostorno neuobličanim naseobinama (*predia*), već je dobrim dijelom zamijenjena novom organizacijskom shemom u kojoj će najvažnije mjesto pripasti obliku društvene zajednice nazvanom selo (*villa*). Raspad stare općine u uskoj je svezi s raspadom cjelovitosti vlastelinstva i u prvome je redu rezultat društvenih promjena izazvanih vladarskim donacijama.

Na drugoj strani, u okvirima društvene organizacije, također se daje zamijetiti nesukladnost normiranoga poretka i stvarnoga stanja. Prava žrtva takve situacije je ranosrednjovjekovni "kmet" (*servus*), kojemu je prvotna obveza bila obradba gospodareve dominikalne zemlje.

¹⁴¹ Usp. Carlo M. Cipolla, *Storia economica dell'Europa pre-industriale*, il Mulino (5. izdanje), Bologna, 1994., 111-2.

Potkraj XII. st. on je već dobrim dijelom "stao na vlastite noge", pa sada raspolaže zemljom na kojoj proizvodi u vlastitoj režiji i posjeduje materijalna dobra (spominju se njegova kola kojima obavlja dio poslova za gospodarev račun). Unatoč tomu, "kmet" još uvijek nije stekao osobnu slobodu, pa stoga i ne plaća kraljevski porez, koji ostaje oznakom slobodnoga čovjeka. U kojoj je mjeri cijela tako postavljena organizacija "izvan vremena" i stvarnih odnosa ponajbolje ilustrira primjer sela Bakuše, čiji su stanovnici u vrijeme hercegove uprave bili zaduženi za održavanje "mehaničkoga" dijela vlastelinstva (peći, mlinovi, bačve). Uznapredovale procese raslojavanja i transformacije Bakuša potvrđuje činjenicom da je, samo dvije godine nakon uvođenja cistercita u posjed vlastelinstva, selo, uz kraljevski pristanak, dobilo status trga, a slijedom toga njezini stanovnici punu slobodu koju su i inače uživali stanovnici trgova (*homines de foro, hospites*). Slika tih i takvih procesa zacijelo bi bila još jasnija da je u prethodnu raščlambu bio uključen i sloj slobodnih ljudi, onih koji su imali svoj zemljišni posjed (*mansio*) s kojega je kraljevska vlast ubirala porez - marturinu, no zbog ionako velikoga formata teksta razmatranje je položaja toga pučanstva ostavljeno za drugu prigodu.

Na kraju valja utvrditi u kojoj mjeri sve što je izneseno daje odgovor na pitanje postavljeno na samome početku - kada je i kako feudalizirano hrvatsko društvo. Uzmemo li kao parametre feudalizacije ono što se uobičajeno o načinu i vremenu toga procesa govori u novijoj historio-grafskoj produkciji,¹⁴² po kojoj se taj proces u zapadnoj Europi datira u drugu polovicu X. st., onda će ovdje predočeni materijal potvrditi već zapaženu tendenciju kašnjenja. Prvi i najjasniji pokazatelj feudalizacije svakako je raspad jedinstvenoga vlastelinstva i pojava različitih jurisdikcija unutar nekadašnjih teritorijalnih/upravnih/organizacijskih jedinica - općina. Kronološki, pak, prvi je korak u tome pravcu učinjen najkasnije u vrijeme organizacije zagrebačke biskupije, potkraj XI. st., a proces je poprimio ubrzani tempo od polovice XII. st., kada kraljevske donacije s imunitetskim povlasticama postaju sve brojnije. Uspostavljanje imunitetskih prava, što se prvotno u sačuvanim vrelima pojavljuje kao povlastica različitih crkvenih institucija (u slučaju gorskoga vlastelinstva riječ je o zagrebačkome biskupu, a od polovice XII. st. i o templarima), bio je prvi sigurni znak da je proces feudalizacije već uznapredovao. Kako je, pak, taj proces tekao u drugim segmentima društva, i što je nosio slobodnom pučanstvu vlastelinstva (*iobagiones, homines de foro, castrenses, hospites*), ostavljeno je za razglabanje u drugoj prigodi.

¹⁴² Le Goff, *o.c.*, 124 i d.

PRILOG I. Pregled vlasničkih odnosa na području gorske županije početkom XIII. stoljeća

1. Posjedi predani topuskoj opatiji 1211. (prema: *Diplomatički zbornik* III, 103)

1. (terra) TOPLICA cum metis suis
2. = GOLINA cum metis suis
3. = BOUICHA similiter, et
4. = PODEGAS terra ultra fluvium Cuppam, ab eo loco (ubi fluvius) qui dicitur Crauzca cadit in Cuppam usque ad terminos et metas Pescenyzce, que est villa fratrum hospitalis
5. (terra) HOYTHNA cum metis suis
6. = STRYSOV
7. = DOSSICE
8. terra MALADECE et
9. terra STREPYZ cum idemptitate metarum suarum
10. (terra) BACHUS quoque eodem modo
11. = PECHE, et
12. terra STANKO, et
13. terra BERKIS, et
14. terra BODILO que est super Glinam
15. (terra) OBETH cum metis suis
16. terra MOGOS
17. (terra) CHVLTICH
18. = MELINOGA
19. = STRESYCHE
20. WYZOCHA terra scilicet Rados et Graduner (recto Gradimer) nec non
21. YALSEUNIZA terra Murta cum metis suis
22. (terra) BREBROUIZA, et
23. = OZELSCO cum metis suis
24. = GRADISSA similiter, et
25. terra PROUYGNA et CHAUCHE cum metis suis in VERNYCIA, et
26. (terra) CHERNYHA, et
27. terra SCLAVOVOYGNA, et
28. (terra) COPACHIA cum metis suis
29. insula BOGDAN, et
30. terra HOLDICE, et
31. (terra) ZELOBETH, et
32. = DELYM cum integritate metarum suarum
33. = GOZNA, et
34. = CHAWNA cum omnibus pertinentiis suis
35. terra RUISKE, et
36. (terra) CUDINA, et
37. terra CRETE cum omnibus earum pertinentiis
38. terra SLAUEN
39. terra RATEN super fluvium Glinyza

40. terra GODIMERI, et
41. (terra) STEBENCHA cum metis suis terra GOSTOWE et fratrum suorum, et
42. (terra) RYVKOWA, et
43. = LESKOWA, et
44. = WERKOUYLA cum earum metis
45. terra VEYCHENICH, et
46. terra GAYGNA cum metis suis
47. terra MYZELOYGNA, et
48. terra VULCAN super Wustimaye, et
49. GRACHENIZA terra scilicet BOYLENIC
50. terra BROCHINA cum apendiciis suis ubi sita est prima grangia de Toplica, insuper
51. (terra) SLATYGNICH, et
52. terra TERSA
53. (terra) STRESIGNA cum metis suis
54. terra CRANKO filii Hlapoygna, et
55. LOHOVICHIA terra scilicet MUSCONIS cum omnibus metis suis
56. terra WALETHA, et
57. (terra) BUCHA cum earum metis et pertinentiis, insuper et
58. terra CERNECH que fuit terra LESCONIS cum portu super Savam.

2. Ribnjaci predani topuskoj opatiji 1211. (*Isto*)

1. ILLOUENIE
2. BRATCHOUYCHA
3. LUBYN
4. VUSTILOGNE
5. CHERNETH
6. TERDECHE
7. BUKOUIA

3. Posjedi zagrebačke crkve (prema: Dobronić, *Rad JAZU* 283/1951, 276-7, 441-2)

1. terra apud s. CLEMENTEM in GORRA
2. terra ODRA

4. Posjedi templara (prema: *Diplomatički zbornik* III, 85)

1. villa in terra PISANA (istovjetno s "PESCENYCA que est villa fratrum hospitalis" iz l. 4.)
2. terra CUTHINA
3. villa CUPA
4. predium HACO (nakon zamjene s kraljem predano petrinjskoj općini 1240.)
5. (terra) IWK cum fratribus

6. forum GORRA
7. (terra) OCHC, BUDIL, SLAVEN, DRASIL, WASETE, WOLCHE
8. villa CRESSENO
9. villa TRESINA (uz Kupu)

5. Područja na kojima su posjedi "6 rodova gorske županije"

1. (terra) BOJNA - utvrda, ali i istoimena "grangia" tospuske opatije
2. = BORNOVAC - utvrda
3. BRUBNO/BRUMEN - utvrda
4. (terra) BLINA
5. = PETRINJA - od 1240. slobodna "kraljevska varoš"
6. ZRINSKA GORA

PRILOG II. Pregled kategorija podložnika vlastelinstva, s određenjem naravi njihova prebivališta i dužnih podavanja.

	POSSESSIO	MANSIO			MANOR
kategorija	IOBAGIONES CUM PARENTELA	HOMINES DE FORO	HOSPITES	CASTRENSES	SERVI
obveza MARTURINA	3 penne po s adruzi	24 denara od selišta	24 denara od selišta	24 denara od selišta	-
KRALJEVSKI POREZ NA SVINJE	plafaju	plafaju	plafaju	plafaju	plafaju
DAROVI	-	cijelo naselje na godinu: 3 vola; 3 bačve vina; 3 krava od svakog doma	svaki dom: 1 kabao štita 1 kabao zobi	svaki dom: 1 kabao štita 1 kabao zobi	cijeli posjed na godinu: 4 vola, 4 guske, 30 kokoši, 30 vrčeva vina, 40 kablova zobi, 300 krakova
RADNA OBVEZA	-	-	-	gradnja i održavanje štala	obrada domi- nikalnog zemljišta (messer) skladno potrebama; održavanje gospodarske kućanstva
SLUŽBA DVORNIKU	-	-	-	-	cijeli posjed na godinu: 1 kabao ječma, 1 kabao prosa, 1 kabao meda, 1 vol, 15 kokošaka, 15 vrčeva vina, 30 kablova zobi
PRIHOD POBIRAČA MARTURINE	-	-	svaki dom: 2 pogače, 1 kabao zobi 1 kokoš	svaki dom: 2 pogače, 1 kabao zobi 1 kokoš	-
ZALAZNINA	plafaju	-	-	-	-

Summary

The Estate of the Croatian Duke in the County Gora

The author poses the question of the time of the feudalisation of Croatian Medieval society, believing that part of the answer may be found in an examination of the organisation and relationships in an estate owned by a Croatian lord (*dux Sclauoniae*) up until the beginning of the 13th century. The estate in question was a small part of the old county (*zupanija* - *duke*) Gora and in 1205 it was given to the newly founded Cistercian convent of St. Mary which had its seat in Topusko (the medieval name for Toplice - spa). In accord with the prevailing customs of the Cistercian order, representatives from the convent when taking possession of the estate in 1211, asked for a detailed document from the king with a description of the endowment. It is this detailed description of the estate, along with a later royal document of 1213, which the author takes for the basis of his analysis. He primarily considers the relevance of these documents for an understanding of the organisation and relationships on an estate of that time. In this connection, the author confirmed that before the royal document was issued in 1211, a detailed register was made of all the property belonging to the duke's estate. This register was drawn up by the *comes* (*zupan*) Martin, son of Voja, who gave his list to the king's office. Later part of Martin's list was copied into the king's privileges issued in 1211. The same list was used when another important document was drawn up, which the author uses in his analysis, that is the king's privileges of 1213. This document was drawn up in somewhat different circumstances, at a time when the newly founded convent had already begun to use the donated lands. Since owner had come up against certain problems and King Andrija II was trying to solve these difficulties with his new privileges.

Believing these documents from 1211 and 1213 to be a relatively precise and detailed record of the condition of the estate at the turn of the 12th and 13th centuries, the author has examined first of all the spatial organisation of the estate, making use of information on the organisation of a church parish in his analysis. The conclusions he draws relate to the existence of territorial organisational units, which are not mentioned directly in these documents, but may be clearly seen from the context of both. On the basis of information taken from the somewhat later Vinodol law book (*Vinodolski zakonik*), which gives an account of the situation on a similar estate in the ancient county of Vinodol, the author concludes that here there are also "općina" (community - *communitas*). The author also sees a difference between the two counties, and concludes that the "općina" in Gora county differs somewhat from the one in Vinodol, above all in that in Gora not every "općina" had its own "castle" (*castrum*), as was the case in Vinodol. Moreover the author examines the form of settlements, concluding that the turn of the 12th and 13th centuries was a time when the old "općina" were breaking up and new forms of settlement were being consolidated, that is "villages" (*villa*). The author links this process to the disintegration of the territorial unity of the old estates, brought about by the donating of land with rights of immunity, above all to church institutions (the Zagreb bishopric, the Templars). This can be traced in sources from the middle of the 12th century.

In his discussion of the organisation of society and the estate, the author particularly emphasises the difference between the free population, who owned their own land and paid taxes to the king for it (*jobagiones, homines de foro, hospites, castrenses*) and the tied population, serfs (*servi*), who up until the beginning of the 13th century had the primary task of working the land used by the landlord for his benefit (*terrae dominicales*). Emphasising that a discussion of the position

and significance of the class of free men is closely linked to the problem of the emergence of the nobility (*nobiles*), the author limits himself to a discussion of the tied population. Their status is defined as that of medieval serfs, although the author points out that at the end of the 12th century their actual position was somewhat different from the order set out in these two documents, which is in fact a reflection of their previous situation. According to the normative order, these serfs were organised within the framework of the territory of the "općina" into working units led by a captain (*centuriones*) and under the overall supervision of the landlord, the courtier (*comes curialis*). However in real life at the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries, along with their obligation to work, which it would seem was to a great extent, to be suspended or changed under Cistercian rule, serfs already had their own land and property. They were therefore able to give tithes to the owner of the estate and his creditors. In his conclusion the author emphasises how the answer to questions to do with the process of feudalism is closely connected to the collapse of the old system of organisation of early medieval estates, based on the principle of the self-sufficient community within the county. As was the case throughout feudal Europe, this collapse came about as a result of on the one hand, the penetration of monetary and exchange economy, and on the other hand, the giving of land with the establishment of immunity rights. Here however, in the case of late medieval Croatian society, a delay in this whole process is clearly visible, amounting to one or two centuries difference in relation to the societies of Western Europe.